

2940

А. ЖИВОТКО

ВОРОНІЖ

ОСТРОГОЖСЬКЕ

ПОДОНЬ

КАРПІВ

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00595295 (Z)

32162.
10
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»

Ч. 24

АРКАДІЙ ЖИВОТКО

ПОДОНЬ

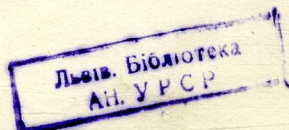
(Українська Вороніжчина)

в культурному житті України

ПРАГА 1943

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

T3(2Yk) 71-7

Авторські права застережені
Окладинка артиста-маляра Ю. Вовна

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 2036

Друковано 3.300 примірників

Друкарня «Книгтіск», Прага XIII, Сомова 665

Історично-географічне становище.

Подаючи границі, котрими обмежена суцільна територія, населена українським народом, визначний український учений-географ Степан Рудницький, проводить українську етнографічну границю в частині, що межує з російською територією, через Курщину, Вороніжчину й Донщину. У Курщині йде вона повітами: Рильським, Суджанським, Обоянським, Корочанським та Старооскольським, охоплюючи частини їх суцільно населені українським народом. На Вороніжчині цю границю провадить через Городище, Шаталівку, Росош, Репіївку до устя Потудоня в Дін коло м. Коротояка, потім вздовж Дону на Ліски, Маслівку, Мечетку, Нижній Кисляй, Козлівку, Василівку, Бурлаївку, Красне, Пихівку, Банну. В Донщині — починається від Банної вздовж західньої межі Хоперського повіту на Гарячій і далі, охоплюючи третину земель Донщини.

Подавши ці границі, він зазначає трудність точного їх визначення: «Границі поміж українською та московською етнографічною територією теж дуже трудні для докладного визначення — каже він. Не тому, щоб тут були пе-

реходові діалекти, як, наприклад, на білоруській границі. Навпаки — їх тут немає ніде. Українські й московські села, навіть части сел, дуже виразно від себе відділені, й немає ніякого сумніву, куди причислити їх населення. Трудність лежить у чімсь іншій. Гранична смуга між українським та московським живлом. . . почала густіше заселяватися щойно в XVII. і XVIII. віках. Колонізаційні струї українців, що плили з заходу на схід, перехрещувалися з московськими колонізаційними струями, що плили з півночі на південь. В результаті повстала довжелезна й широка мішана смуга, в якій зустрічаємо величезну кількість обustrонніх етнографічних півостровів і островів».*)

На Курщині такі острови можна бачити коло Фатежа, цілим рядом ідуть вони від Дмитрієва по Обоянь і при джерелах Сейма.

На Вороніжчині — кілька островів коло Землянська та Борисоглібська. Кілька колоній підходить під Єлець та Тамбов і, нарешті, в теперішній Орловщині. . .

Це дало підставу, між іншим, Габріелю де Кастельно твердити в 1820. році (в праці про Новоросію), що «Чисельна нація оця простягається, починаючи від кордонів Орловщини до меж Угорщини».

Першими українськими мешканцями, що по-

*) Ст. Рудницький, «Основи землезнання», II, ст. 212 — 213.

явилися в цих краях були українські козаки — «черкаси».*)

Через однозвучність старо-московського слова — «украйна», зміненого пізніш на «окраина» й українського імени народу й території — «Україна», слів різного походження й різних понять та означень, росіяне уникали вживати цих слів, замінюючи слово «Україна» — Черкасією, а українських козаків називаючи «черкасами».

*) Кажучи про цей український колонізаційний рух на схід, проф. М. Грушевський, на підставі багатого зібраного ним документного матеріалу, в таких словах подає причини й характер його в його початках:

«Придавлена була козащина... Певними путами зв'язаний був своєвільний козацький елемент на Дніпровому Низу. Але задавлений не був... Стиснений польськими залогами і заставами на Дніпрі, з тим більшою силою шукав собі виходу й поля своєї діяльності на сході, за границями Польської держави, поза доглядом польської адміністрації... Він був придавлений, але він жив... і готов був при першій відповідній хвилі розбити ті окови.

Та не тільки це, а й ще інше кажуть нам оці зібрані разом, випадком переказані поголоски і факти 1630 — 1640. рр. Вони відкривають перед нами образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю і стихійною силою нового походу українського.

Цей саме момент, що на перший побіжний погляд здавався хвилиною розбиття, безрадности, пониження й упокорення української стихії, був в дійсності хвилиною могутнього дерзновення її в сфері колонізації. Програвши свою справу з шляхетським режимом на Україні наддніпрянській... він береться творити нову Україну за границями Польської держави».

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII., частина II.

Не лише у щоденній практиці ця назва вживалася, але знаходила вона своє місце і в російській історичній літературі, так як «Малоросія», як також увійшла вона свого часу й до сторінок збірників законів та указів Російськ. Імперії.

«Из Черкас сформировать Украинские полки» — читаємо, напр., в указі 9. вересня 1775. р., або — «Кіев и другіе черкасскіе города», «Черкасскіе замки»), а р. 1775.: «В Слободской Украинской губ. живут черкасы».**)

Належала до Слободсько-Української губ. того часу, крім Харківщини також територія суцільно заселена українським народом, що пізніш була адміністративно виділена й приєднана до губерній Курської й Воронізької. Обіймала ця територія повіти: Путивельський, Грайворонський, Новооскольський, Білгородський, південну частину Суджанського, південні частини Рильського і Корочанського — на Курщині, цілі повіти — Острогозький, Богучарський, Бирюченський, Валуйський та половину Павловського й південні частини Бобровського та Коротоякського — на Вороніжчині.

*) Полное Собр. Законов, 1707., ч. 2140, 2155.

**) там же, 1775., ч. 14365.

Черкаси, черкаські люде — московська назва для українських козаків. Походження цієї назви різно виводять, але більш цікаве пояснення дають деякі історики, що гол. на основі Воскресенського літопису виводять козаччину від людности — Чорних Клобуків, і переносять на українське козацтво.

За проектом Центральної Ради (січень 1918.) адміністративного поділу України на землі, цю територію поділено було на кілька земель: Слобідщина, Донеччина, Половецька земля, Харків і околиця та П о д о н ь.

До Подоня ввійшли в цілості згадані повіти: Острогозький, Богучарський, Бирюченський і Валуйський та частина Коротоякського (Вороніжчина), крім того — Новооскольський і частина Корочанського (Курщина) і частина Старобільського повіту з Харківщини.

Межі цієї землі визначено було Центральною Радою так, що вони майже покриваються з українською етнографічною границею, що проходить вздовж російської території. Починаючи від слободи Ліски Острогозького повіту, що лежить на березі горішнього Дону, межа ця йде на захід через сл. Уриви Коротоякського повіту, далі — Репіївку, Орлик, повертає на південний захід і йде через Скородне, Холодне, Плотавець, досягає Шляхова на Донцю; підходить до Білгороду, повертає далі на південний схід, підходить до Вовчанська, де повертає на схід і межує з землею, означеною Центральною Радою, як Донеччина, йде далі через Грушівку - Борисовку, Волоконівку, повертає на південний схід і йде через Принцівку, Валуйки, Вейделевку, Білий Колодізь, далі межує, за означенням Центральної Ради, з землею Половецькою, йде через Ровеньки, Кривonosівку, Бугаєво на Осиковку, де знову підходить до російської території, повертає на схід,

загинає коло Сухого Логу і підходить знову до Дону та йде по ньому вгору через Богучар, Журавку, Нижній Мамонь, Н. Калитву, Павловське й далі по Дону до слободи Ліски.

Осередком національно-культурного життя цього краю аж до останнього адміністративного поділу, переведеного совітською владою, була Острогожчина й м. Острогозьк. Виникло це місто, а потім і цілий Острогозький край десь року 1653., як — осередок Острогозького Слободсько-Українського полку українських козаків («черкасів»), що прийшли сюди р. 1652. в кількості 1067 душ під проводом полковника Івана Дзінковського. Був це перший з полків Слобідської України, що розвинувся й охопив собою територію пізніших повітів, як самого Острогозького, так Бирюченського, Богучарського, частинно Коротоякського, Павловського та ін., сягаючи на північ аж до меж Орловщини.*)

У місцевості, що лежить на р. Богучарі, яка впадає в Дін, уперше появилися українські козаки десь у половині XVII. століття. М. Грушевський, подаючи про це згадку, вказує, що десь в роках 1641 — 46. на усті р. Богучар (недалеко від теперішнього м. Богучара) почали появлятися козаки — «черкаси».

Року 1646. — «уже з ранньої весни — за-

*) На ці полки не треба дивитися тільки як на військову одиницю. Це перш за все була одиниця адміністративна. Ціла територія того часу поділялася також на полки-провінції.

значує він — «Черкаси» з'являються там же на Дону, в околицях Богучара... громлять на Дону Воронізьців торгових людей»...

З огляду на цю небезпеку від черкас воронізький воєвода підняв восени того року питання про те, щоб поставити город на Дону — на Богучарі або «на козацьким перевозі», «аби загородити дорогу черкасам у поволзькі сторони», бо дійсно запорожці того часу почали проторити стежку за Дін.

Так виник Богучар, до якого пізніш переведено було дві сотні козаків Острогозького полку, а р. 1717. переселено було сюди ще кілька сотень козаків, що зайшли були до Лівен, Землянська, Яндовищого. Року 1765. Богучар увійшов до складу Острогозької провінції в Слободсько-Українській губернії. Повітовим містом Богучар став р. 1779., а в році 1802. Богучарський повіт приєднано було до Воронізької губернії.

Тоді ж появилися українські козаки і в місцевостях Бирюча на Тихій Сосні. Самий Бирюч має свій початок десь від р. 1705. По заселенні та організації названо було цю місцевість Бирюченським Комісарством, що належало до Острогозького полку. Після р. 1765. Бирюч увійшов до складу Острогозької провінції. Року 1796. був він приділений до Слоб. Української губ., а 1802. р. до Воронізької губ.

Ще раніш до Воронізької губ. приділено було Валуйщину. Заснування м. Валук датується р. 1593. Напочатку належали Валуйки

до Азовської губ. Року 1719. увійшли до складу Білгородської провінції, а року 1779. приділено до Воронізької губернії.

Рух українського козацтва до цього краю пробив шлях для дальшої його колонізації, що заповнила його українським народом.

Як було згадано — за проектом Центральної Ради цілий цей край мав творити окрему землю Подонь. За переписом 1897. р. національний склад цього краю охоплював пересічно (чотири повіти) 73,4% українського населення. Решта припадала на островки росіян, німців*) та поодинокі розпорошених болгар, білорусів та жидів.

При новому розмежуванні, що його було переведено сов. владою, відсоток цей упав до 66%. Було це наслідком одного з методів національної політики в напрямі денаціоналізації й обрусіння українського краю. Зокрема пильну увагу звернено на Острогожчину, де українську компактність з 90,3% було зменшено майже на половину, а саме — звівши відсоток українського населення до 50,9%. За Острогожчиною йде Богучарський повіт, відсоток українського населення якого впав з 81,8% на 72,7%. Бирюченський повіт, що нараховував 70,2%, зовсім зник, або вірніш, було його поділено й розпорошено. Натомість було виділено новий — Росошанський.

*) В Острогозькому повіті поселення німецьких колоністів, а саме — Рібенсдорф, що виникло в р. 1765. в кількості 72 родин; на 1900. р. було тут 1700 душ.

Вказане зменшення відсотку українського населення сталося в наслідок прилучення до цих повітів частин сусідніх з чисто російським чи з переважаючою більшістю російського населення, як також переселення українського народу і надсилкою чужонаціонального елементу. Так, напр., до Острогожчини прилучено такі волості, як Давидовська, що має 98,1% російського населення, Коротоякська з 92,6% російського населення та ін. До Богучарського повіту — Верхнє-Мамонська волость з 99,7% російського населення.

Поодинокі місцевости з чисто українських перетворено в мішані. Так, напр., Ліскинську волость Острогозького повіту, де російське населення ледве доходило до 1 — $1\frac{1}{8}\%$, перетворено у волость з 43,4% російського населення, при чому слобода Ліски перетворилася в слободу, % українців в якій упав до 9,9%.

В цілому національний склад Подоня в його основних повітах, за переписами 1897. і 1926., мав такий вигляд*):

Повіти	Рік	Абсолютна кільк. відсот.		
		всього	укр.	укр.
Острогозький	1897	273.837	247.241	90,3
	1926	426.235	217.360	50,9
Богучарський	1897	309.965	253.619	81,8
	1926	329.498	239.423	72,7
Бирюченський	1897	200.668	140.799	70,2
Валуйський	1897	188.113	96.134	51,1
	1926	291.503	155.173	53,2
Росошанський	1926	326.277	292.274	89,6

*) Т. Олесевич: Статистичні таблиці українського населення ССРСР. за переписом 17. грудня 1926.

Останніми часами висунуто новий проект адміністративного поділу українських земель. Автором його є проф. Л. Шрамченко.

За цим проектом суцільно заселена українським народом територія межує з російською по лінії: Скородне — Городище — Ліски — Мечетка на Таловую — Новохоперськ.

Цілу країну виділено в окрему одиницю, яку названо: Край Росошанський. Тим Росош висунуто на центральне місто краю, а весь край поділено на такі повіти з волостями:

1. Богучарський повіт (волости — Богучарська, Кантемирівська, Манастирщенська, Петропавловська, Щуринівська, Таловська);

2. Бутурлінівський повіт (волости — Бутурлінівська, Тальська, Вороб'ївська, Вел. Архангельська);

3. Калачівський повіт (волости — Калачівська, Манинська, Ново-Миловатська, Старо-Криушанська, Старо-Миловатська);

4. Новохоперський повіт (волости — Новохоперська, Пихівська, Слань-Калинівська);

5. Олексіївський повіт (волости — Олексіївська, Бирюцька, Луценківська, Каменська);

6. Острогозький повіт (волости — Острогозька, Ліскинська);

7. Павловський повіт (волости — Павловська, Білогорська, Верхне-Мамонська, Лосевська, Воронцовська, Липівська);

8. Росошанський повіт (волости — Росошанська, Михайлівська, Ольховатська, Ново-Калитвинська, Подгоренська, Ровенківська).

Порівнюючи проект проф. Л. Шрамченка з проектом Центральної Ради, можемо помітити в основі їх погодження щодо цілої території, яка обіймає собою суцільно-українську частину теперішньої (і попередньої) Воронізької губернії. Відміна полягає поперше у включенню до цього краю частини Бобровського повіту, виділену у Бутурлинівський повіт та частини Новохоперського повіту, а подруге у перенесенні Валуйського повіту до Харківщини та залишенні частини Старобільського повіту за Харківщиною.

В цілому, за проектом проф. Л. Шрамченка, край цей набирає характеру найгустіше заселеної українським народом території, що доходить до 90%. На теперішній час, за обчисленням його ж, нараховується коло 1.200.000 люду (точніше — 1.198.000).*)

*) Проф. С. Шелухин у своїй праці «Україна» каже, що «Україна ніколи до р. Дону не доходила, за виключкою гирла його. І тепер етнографічний кордон України далеко не доходить до р. Дону. Донщина й донські козаки ніколи Україною й українськими не вважалися і не називалися». («Україна», Прага. 1936/7, стор. 25.).

Таке твердження не зовсім відповідає дійсному становищу. Вже з зазначеного нами етнографічного кордону бачимо, що в одній своїй частині йде він по р. Дону (див. Ліски та ін.), а сама суцільно-українська територія цього краю, названого Центральною Радою — «Подонням» (за р. Доном), тісно межує з властивою Донщиною. Щодо останньої, то є загально відомо, що тільки т. з. Верхові донські козаки не є українцями. Донці — середньої частини мають вже чималу примішку українського, а у Низових Донських козаків, — як за-

Культурно-побутове становище краю перед 1917. р.

Побіч історично-географічних даних заселення, як також статистичних даних населення краю, виступають виразні ознаки його національно-культурної єдності з українським народом в цілому, що заховалися протягом 300 років. Полягають вони в побуті, мові та суспільних проявах національної індивідуальності.

Вже при першому погляді на Подонь при переході етнографічної межі української Вороніжчини з російською етнографічною територією, вражає різка зміна краєвиду, де замість російського села розляглися слободи, що тонуть у зелені садків. Та й не тільки слободи. Досить поглянути на те чи інше місто. Виглядають вони мов більші сади, в яких розкидано будинки, і тільки центри їх мають дійсно міський характер.

У слободах Подоня, звичайно, обістя коло хати ширше. Складається в першу чергу з подвір'я, навколо котрого розміщено повітки, стайні, комори, далі город із клунею. Хати, звичайно, стоять на віддалі одна від другої. Коло хати позаду — садок, а перед хатою

значує Семенов, «Великорусский элемент» — цілком подавлений «малорусским». До того ще треба додати, що, крім української мови, підтвердження цього можна бачити з одного боку в самих прізвищах («Запорожець» та ін.), а з другого — в українських звичаях, що до останніх часів там заховалися.

часто — квітник. Все це свого часу було причиною того, що асекураційні товариства на Вороніжчині й Курщині брали менші премії на забезпечення від пожеж, як у російських селах.

Зовнішній вигляд хат так само різко відмінний від властивих московських, хоч останніми часами, десь кінцем минулого століття й початком теперішнього, можна вже помічати вплив української хати на будови сусідніх московських сел.

Здається, не можна зустріти жадної хати на Подоню, яка не була б оздоблена в середині уквітчаними образами, покритими рушниками, як також оздобленими рушниками вікна тощо.

Те ж саме можна сказати й про церкви Подоня. Подекуди тут ще зберіглися до останніх часів церкви старшої українсько-козацької архітектури (козацьке бароко). Зокрема згадати хоч би церкву Різдва Богородиці у м. Острогозьку, що була збудована українськими козаками десь близько 1664. р. Була вона напочатку дерев'яна. Року 1782. на її місці було поставлено кам'яну, заховавши той же стиль. Таких церков на Подоню було ще наприкінці минулого століття чимало. Так, наприклад, визначалася свого часу архітектурою козацької доби ще церква слободи Волоконівки на Валуйщині. На початку 1900. років було її знесено, а на її місці збудовано нову, кам'яну за офіційним синодальним зразком. Так само сталося і в багатьох інших слободах. А проте зміна зовнішнього вигляду церкви не торкну-

лася її внутрішнього вигляду, що свідчило про заховання національної традиції її парафіян. Така ж оздоба вишиваними рушниками, таке ж уквітчання образів, розположення місць для молящихся, що заповнювали церкву у свята.

Тут, під час свят, найяскравіше виявлявся український одяг в тій чи іншій слободі. Зосібна у дівчат та жінок. У багатьох місцях зберігся він аж до часів світової війни й приходу совітської влади, з деякими, часом місцевими, відмінами. Зокрема визначалися в цьому такі, наприклад, слободи, як Ліски, Христики, Пухово, Волоконівка, Ютановка, Уриви, та ін., а ще більш це ярмарки і зокрема ярмарок на першу Пречисту, що відбувався коло Дивногорського Манастиря поблизу Лісків на березі Дону.

В деяких місцях відміни в національних убраннях ішли далі, заховуючи всеж основну їх рису — вишивку, мережку тощо.

Те ж саме можна сказати і про чоловічий одяг, що ще до кінця минулого століття заховував у собі національний український характер (вишивані сорочки, широкі штани вбрані до чобіт та ін).

Із зовнішнім виявом побуту українського населення Подоня в'яжеться його т. м. духовна сторінка, що виявляється в першу чергу в його взаєминах, звичаях, творчості й мові.

Щодо цієї сторінки то можемо знайти чимало вже публікованих матеріалів. На цьому

місці згадаємо хочби такі, як ті, що увійшли до «Описанія рукописей Ученого Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества», складеного Д. Зеленіним і опублікованого в 1914. р. Подано тут огляд матеріалів, зібраних на Вороніжчині. Крім того маємо праці М. Дикарева, Аполосова, П. Тарасевського та ін. Зрештою матеріяли розкидані на сторінках етнографічних збірників та вісників.

Тут зазначимо лише дещо, що характеризує національну єдність і нерозривність у цій галузі з життям і побутом цілого українського народу, що не порвалася протягом кількох століть.

Перше, що звертає увагу, це становище українського населення Подоня до росіян та їх взаємини. Помимо зустрічі українського населення з московським на вказаній етнографічній межі в дійсному значінні цього слова, відбуваються вони і в середині краю.

В деяких повітах розкидані московські села. Українці Подоня — слобожани, звуть їх «руські села», а мешканців називають або «руськими» або «москалями».

Торговельні й промислові взаємини між одними і другими були завжди досить жваві. Але на цьому вони переважно й кінчалися. Близьких взаємин протягом довгих років помітити було тяжко. Цьому на перешкоді ставала різка різниця в побуті одних і других, в їх духовій культурі та в традиціях. Зокрема майже виключеними були родинні звязки. «Хоч вона

й гарна — та московка» — можна було почути від українця-парубка. Так само й дівчата, що скрізь перебували під охороною свого парубоцтва. Лише у випадках, коли яка з них засидиться бувало й має дотого ще й «брак», траплялося, що йшла до «руського села».

Таке становище сприяло протягом століть збереженню, як національного типу Подонського слобожанина, так і цілого національного характеру краю, що різко вражає при переході етнографічної межі, наприклад, з одного берегу Дону на другий, скажемо, до слободи Ліски чи де інде. Особливо, як було вже згадано, в неділю, чи якесь свято. Переходячи Дін зі сторони села Ново-Покровського, або як його ще називано Петровського, на території якого стоїть вузлова станція Південно-Східньої залізниці Ліски, на другий берег, де розлягається велика слобода Ліски, вражає зміна одягу й мови. З царства сарафана й московської мови — входимо у квітник українських корсеток, жупанів, чуємо чисту українську мову й можемо вже спостерігати властиві українському люду звичаї, обряди.*)

*) Цікаві спостереження над народом та його побутом у цьому краї дає англійський мандрівник початку XVIII. ст. проф. Кембріджського Університету М. Едуард-Даніель Кларке.

Він проїздив частиною Воронізької губ., заселеною українським народом. В дорозі між Павловськом і Вороніжем уперше зустрівся з українцями і вражіння від цієї зустрічі подав у своїй книзі: »Part the First, Russia, Tartary and Turkey«, London, 1811.

Звичаї. — Ще до недавна було ціле життя слобожанина Подоня, часом злиденне й тяжке, овіяне чаром поетичних звичаїв та вірувань і обрядів. Від колиски аж до смерти. В'язали вони його з минулим, з життям його предків.

Родини, хрестини, весілля, смерть і похорон — все це зв'язано було з різними обряда-

Кажучи про місцевий тип українця, Кларке характеризує його такими словами: тип цей — «цілком різниться від населення решти Росії. ... Вони більш шляхетної раси; повніше й ліпше виглядають аніж росіяни (the Russians), а також перевищують їх у всьому, чим може один вид (class) людей бути поставлений над другим. Вони чистіші, працюватіші, честніші, чемніші, хоробріші, гостинніші, релігійніші, і, звичайно, менш мають забобонів».

Ще ліпше випали для англійського подорожнього місцеві українці, коли він зустрівся з ними в слоб. »Лосова Sloboda«. Найбільше вражіння зробили на нього тут — чистота й охайність. Зовнішність українських хат з їх садками нагадала йому англійські села. І взагалі — «це третя нація (англійська) — каже він — з житлом котрої я порівняв українські хати; с. т. вони, будучи назовні подібними на валійські (wolsh), в середині на норвезькі, садами й надвірними будовами нагадують житла англійського селянства».

Зрештою, порівнюючи побут українців і росіян цього краю, підкреслюю він відміну між цими націями таким поміченням:

«Відміну між цими двома народами можна встановити без найменшого розпитування за вражаючим контрастом між брудом і чистотою».

Подаю за оглядом проф. Д. Дорошенка в »Die Ukraine im Lichte der Westeuropäischen Literatur«, Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin«, 1927., В. I.

ми й звичаями. А головню весілля, таке відмінне від того, як воно перебігає у сусідів — «руських».

Від заручення до весілля — це ціла доба, пов'язана низкою обрядів-свят, що починаються від подавання рушників до властивого весілля. Не скрізь на Подоню кажуть — «подавати рушник». В деяких місцевостях можна чути — «дають хустки» або «пов'язують хустки». Головна увага, отже, переноситься зі сватів на молодого.

Від подавання рушників до властивого весілля — це час, що витворив свою поезію, в якій вилилася народня творчість у формі цілої низки пісень відповідно до обряду.

Пам'ять заховала мені, напр., такі уривки тих пісень, що їх співали дружки, відвідуючи з молододо рідних та близьких, у яких молода просить благословення та запрошує на весілля:

«У саду вишенька,
Не одна — аж дві,
Зацвіли хороше
Обидві.

А у лісі дерево,
Не одно — аж два,
Хороші молодята
Обидва».

або:

«Ой у садочку, у садку
Соловейко не щебетав,
А ще нашу Марусеньку
Петрусь не цілював».

Так само цілою низкою обрядів супроводить слобожанин Подоня відхід з цього світу.

Ще перед смертю обряди ці вступають до хати й супроводять до цвинтаря.

Досить тут зазначити, хоч би такі моменти, як, напр., відчинювання воріт, як тільки вмер господар чи господиня. Розчинені ворота залишаються ввесь час перебування помершого в хаті, а потім аж до похорону. По смерті чоловіка жінки розпускали волосся. Протягом часу, коли покійник ще в хаті, читано псалтир (звичайно діти-школярі, або когось запрошено). Зрештою — похорон. Тут головніше — це голосіння. Звичай голосіння на Подоню залишився у жінок. Він виявляє почуття дорогої втрати, особливо при смерті чоловіка. Це голосіння, по похоронах, служить темою оцінки родинного життя і взаємин в родині та самої жінки. По похоронах обряди ще довший час зв'язують родину з покійником. Зокрема цей зв'язок виявляється на Великдень, коли могилки цвітуть різнокольоровими крашанками, а часом знаходиться на них і інша страва.

Цілий рік слобожанина Подоня становить цикл свят, з котрими зв'язана низка різних обрядів. Але найяскравіше вони виступають на Різдвяні свята. Правда, в останніх часах багато з них вже відступило у сутінок чи й зовсім зникли. Проте, ще на початку цього століття, та навіть перед світовою війною 1914. р. вони займали в житті Подоня ще поважне місце. Досить тут згадати хоч би Святий вечір, колядування, щедрування, засівання на Новий Рік,

голодну кутю тощо. Колядки на Подоню в останніх часах залишилися головню в руках дівчат і зрідка дітей. Натомісць щедрування під Новий Рік і засівання на Новий Рік (опівночі й до ранку) це те, що залишалося незмінно весь час в руках дівчор й молодіжі. Так само до останніх ще часів зберіглися обряди зв'язані з голодною кутею (під Водохреща). Почасти лишалися веснянки на Зелені свята.

У всіх цих звичаях-обрядах виступала протягом століть поезія народньої творчості, що мала свої місцеві відміни й характеристичні риси, пов'язані не лише з образом, але й мовою.

Мова Подоня належить до південно-українського діалекту української мови, точніше до середнього його говору, що має свої характерні місцеві відміни. Спинимось на деяких з них. Перше, що звертає увагу в цьому місцевому говорі, це є в деяких місцях згрубіння закритих голосівок та сполучення їх подекуди з шелестівками, як напр. «в». Так у деяких місцевостях Острогожчини та Бірюченщини можна почути замісць — «віл» тверде «вил», замісць — «кінь» — «кинъ» або: «квинь», «кішка» (кицька) — «квишка» тощо. В інших місцях панує м'який вислів. Поруч з тим — низка локалізмів, що творять свій власний словник і вимагають спеціального досліду фахівця. На цьому місці хочу згадати лише деякі, як напр. — «сейдень» — що

часто скорочується в «с е д е н ь», іноді — «цейдень» — замість — «сьогодні, нині», «д о й м е н о» — замість — «певно, напевно», юлиця = вулиця і т. д.

В цих локалізмах виявляється вплив мов інших народів, з якими стикалися предки ще за часів приходу до Подоня, чи то під час кольонізаційного походу і, зрештою, в пізніших часах. Зокрема, безперечно, можна тут знайти впливи мов литовської, російської, як в пізніших часах можна спостерігти в російських островах цього краю вплив української мови. Зрештою, впливи таких чинників, як російське військо, школа, адміністрація. Звичайно це ті чинники, що впливали на українську мову й її чистоту взагалі, але на Подоню сила їх впливу збільшувалася наслідком самого його положення, як країни найдалше висунутої до кордонів російського суцільного материка.

Коли щодо України, заокругленої в 9. губ., стара російська влада припускала можливим дискутувати, то Подоня не підлягало в її очах жадним дискусіям. Звідци — погляд на населення й безапеляційне утотожнення його з єдиним московським народом провадилося до найдалше йдучих асиміляційних заходів. Досить зазначити тут хоч би такі методи, що їх широко уживано було, як русифікація українських прізвищ. Подекуди провадилося це в спосіб досить грубий і неохайний, в інших випадках зміна прізвищ набирала рафінованого характеру і йшла глибше. Перший з цих спосо-

бів, що провадився послідовно, надавав українським прізвищам в урядових книгах та особистих документах суто російський вигляд через приставку кінцівок «в», «ов», «ін» тощо. До яких курйозів ці експерименти доходили досить подати хоч би такі приклади: суто українські прізвища, при чому поширені в Україні, як Науменко, Олексієнко, Білоус, Дерев'янка, Голуб і под. на Подоню було перетворено в «Науменков», «Алексеенков», «Белюсов», «Деревянкин», «Голубев», так само — «Божков», «Сильченков» і т. д. Так і стояло в урядових книгах чи документах. Так вони і красувалися на вівісках в містах Острогозьку, Валуйках і ін. Мало того. Тут, хоч в основі, ще нагадувало те чи інше прізвище про своє походження. Інше з другим способом, коли змінене прізвище цілковито губило звязок зі своїм походженням. До таких належить, наприклад, таке поширене серед духовенства та його родин чи нащадків на Подоню прізвище, як Смирнов. Цікаве походження цього прізвища. Його історію подає І. Хитров у своїй розвідці: «Замечательные люди из рус. белаго духовенства в XVIII. ст.».

З цієї розвідки довідуємося: священник Смирнов Яків з дворянського (шляхетського) українського роду — Леницьких. Прізвище Смирнов було дано Я. Леницькому при командировці його закордон (Лондон). Як розповідав сам Смирнов, міністри того часу неприхильно дивилися на українців. Тому про-

тоіерей Самборський, що справу командировки провадив, попереми́нював усі українські прізвища на російські — Прокоповича було названо Прокофієвым, Флавицького — Флавіановым, а Леницького (lenis — тихий, смирний) названо було Смирновым.*)

Поважне завдання обрусіння краю покладено було також на школи. Правда, шкільна справа ще на початку ХХ. ст. може характеризуватися 84% анальфabetизму. На початку століття стан освіти дещо зліпшився, зменшивши відсоток цей десь до 70 — 75.

Шкільну мережу Подоня творили школи — земські, церковно-парафіяльні та в меншій кількості т. зв. школи грамоти.

Звертаючи увагу на становище цих шкіл щодо національного складу населення і його національних інтересів, треба відзначити той факт, що школи церковно-парафіяльні були більш чутливі, аніж школи земства. Пояснюється це поперше міцнішим зв'язком з місцевим населенням духовенства, в багатьох випадках місцевого походження, а подруге національним складом учительства так само кривно зв'язаного з місцевою людністю, вихованого в українському оточенні. Навпаки в земських школах було чимало елементу національно чужого місцевій людності, відірваного від місцевих умов, вихованого в чужо-національному оточенні й байдужого, часто ворожого, до на-

*) «Странник», 1897.

ціональних інтересів українського населення Подоня.

Інакше заховувалося само земство, чи, радше, радники земства, що не раз підносили навіть питання заведення української викладової мови в школах. Це прислужилося до того, що справа української мови в початкових школах була поставлена на обговорення й винесення відповідних постанов на Воронізькому Губерніяльному Зібранні.*)

Таке становище збігалося з проявами українського культурного руху на місцях. Не міг він охопити ширші маси місцевого населення, через безліч різного роду перешкод, особливо адміністративно-поліційного характеру. Але й те, що пробивалося через них, приносило свіжий подув і збуджувало національну думку й почуття. Осередком цього руху стала Острогожчина, де найширше розвинулася ця праця навколо поодиноких церковно-парафіяльних шкіл, кооперативів, де виникали різного роду драматичні гуртки, українські хори, тощо. Побіч з учительством провадилася ця праця переважно шкільною молоддю, що приїздила на свята чи літні вакації додому. Були це учні середніх шкіл Вороніжа, де існували нелегальні гуртки (останніми часами під проводом учителя А. Бориса), як також студенти високих шкіл Петербургу, Харкова тощо.

Не можна при цьому замовчати того глибо-

*) Див. Б. Грінченко, «На безпросветном пути».

кого національно-виховуючого впливу, що мав на цю молодь український театр, який щороку навідував м. Вороніж під проводом М. Кропивницького, а пізніш Гайдамаки, Суходольського, Гаєвського і, зрештою, М. Садовського та ін. Далі Вороніжа, в глибінь Подоня, українському театру нещастило пробратися. Натомість тут вже було поле діяльності його вихованців.*)

Зрештою, не відставало в українському культурно-освітньому житті Подоня й саме м. Острогозськ. Не легке було це завдання. Найменша спроба завжди мобілізувала всю увагу й ретельність адміністративно-поліційних чинників. Так, пригадується, напр., одна з таких спроб. Була в Острогозську громадська бібліотека. Звичайно, складалася вона майже виключно з російських книжок. Лише де-не-де притулилася якась українська — «Кобзар», «Ілюстрована Історія України» М. Грушевського та одно-двоє оповідань, що губилися в морі російської книжки. Зважаючи на таку бідність на українську книжку бібліотеки, гурток місцевих українців з участю засланих сюди земляків з України (Галевич, М. Токаревський та ін.) задумав було організувати український вечір на користь бібліотеки з метою поповнення її українською книжкою. Центром вечора мав бути виступ бандуриста.

*) Більш про нац.-культурний рух див.: Арк. Животко, «Визвольний рух на Подоню», Львів, Літ.-Наук. Вісник, 1926/27.

Виявилося, що бандура — небезпечна зброя. Справник категорично заборонив цей виступ, сказавши при цьому розпорядчикам: «А ви знаєте, що они делали с теми бандурами в Киеве?».

Культурний рух за Центральної Ради.

З вибухом революції 1917. року український національно-культурний рух Подоня починає швидким темпом зростати та набирати ширших організаційних форм. Вживаються заходи міцнішого зв'язку з українськими центрами, як Харків та Київ. Зв'язується Подоня з українським організаційним життям у м. Вороніжі, де в цей час повстає «Українська Громада» при активній участі п. п. С. Чумака, Й. Шереметинського, С. Паламаря, земляка з-під Карпат Осипа Кузьмича та ін.

Поруч з тим розгортається праця і на місцях, в самому Подоню, де центром стає, як було вже згадано, м. Острогозськ.

Не зважаючи на те, що м. Острогозськ своїм національним складом населення було майже цілковито українським містом, вишукати тут у той час національно-свідомий елемент було доволі тяжко. Проте у м. травні всеж було конкретно приступлено до праці й тут. Першим кроком було заснування Товариства «Просвіта», що на перший час складалося лише з восьми осіб. Та, не зважаючи на таку малу кількість працівників, пощастило йому про-

тягом літа широко розвинути свою працю. Фактично був це той перший завязок українського національного організаційного руху, з якого незабаром виросли на Подоню інші українські громадські організації. Це ж Товариство стало ініціатором Острогозької Української Ради, що відіграла поважну роль в цілому національному рухові Подоня цього часу. Обрано було її 25. травня на повітовому національному з'їзді, який було скликано Т-вом «Просвіта». У найтеснішому контакті з Радою Товариство «Просвіта» почало реалізувати план національно-культурної праці, намічений з'їздом. Був це план, що охоплював собою найпекучіші справи: організація просвітніх гуртків на місцях та їх зв'язок, виготовлення рефератів, організація циклю лекцій та курсів, організація видавництва, зрештою, підготовча праця організації українського шкільництва.

Широкий план вимагав і відповідних сил. Їх бракувало. Тому погляд звертався до більших центрів України — Харкова і Києва. Та надії ці були марні. Правда, час-від-часу появлялися на Подоню, і зокрема в м. Острогозьку, представники цих центрів. Промовляли десь на якомусь засіданні міської Управи чи на якомусь з'їзді, при чому на власноруч, без жадного зв'язку и порозуміння з місцевими організаціями й... зникали невідомо куди, так же несподівано, як і появлялися. А тим часом не красні промови й пописування, а вперта і органічна праця пред'являла свої вимоги і

права. І їх виконували, скільки було на те сил і можливости, місцеві люди, скупчені в місцевих організаціях і впершу чергу Т-во «Просвіта». Праця та незабаром притягнула свіжі сили з інших повітів Подоня. Не можна на цьому місці оминати згадкою хоч би таких невтомних працівників на національно-культурному і громадському полі тих днів, як п. п. Гарбузівна, Петрушенко, В. Панібрат та ін., що прийшли на допомогу.

Перед Товариством «Просвіта» й Радою лежав тепер шлях інтензивної організаційної праці. З метою більшої продуктивності вирішено було нав'язати тісніші звязки з Управою Острогозького Земства, голова якої п. Пасек поставився дуже прихильно до співпраці, йдучи у всьому назустріч і, зокрема, давши можливість широкого використання земської поштової станиці. Крім того — вже на першій сесії надзвичайного зібрання Земства Управа дала місце рефератам, що їх було подано представниками Т-ва «Просвіта» та Української Ради. Реферати ці були зустрінуті радниками з великим зацікавленням та викликали гарячі дебати з незначною групою російської інтелігенції, на чолі якої стояв місцевий учитель Панов. Речники цієї групи доводили безосновність пропаганди українського руху в цьому краї та шкідливість її, що загрожує революції викликом національної ворожнечі серед населення. З відповіддю виступили поруч з референтами, серед яких був і один з членів

Управи Земства, також кілька радників-селян. Одну з найгарячіших промов було виголошено радником селянином Ф. Розбиваючи доводи учителя Панова, звернувся він до зібрання з палким закликком, не гаючись, розпочинати народню справу, а то в першу чергу справу української школи, засновувати на місцях Товариства «Просвіта» та пам'ятати, що, мовляв, ми «хохли», як вони нас звикли звати, є дітьми одного великого українського народу.

Виступи ці, а особливо щойно згаданий виступ п. Ф., сильно підірвали апльомб, з яким було з'явилася група захисників російських інтересів. Вони пробудили зацікавлення й почуття національної гідності, що жевріло ще у грудях багатьох. Вони дали ґрунт завзяттю в праці, що широко розвинулася в цілому повіті, захоплюючи собою й повіти сусідні.

Вислідом тієї праці була організація курсів українознавства в м. Острогозьку, переведення циклу лекцій на місцях, організація низки просвітніх гуртків та видавництва Товариства «Просвіта». Курси дали змогу тісніше зв'язатися з де-ким з тих, що їх відвідували (було всього на них 17 осіб) та втягти їх до праці організації просвітніх гуртків.

Видавнича справа почалася виданням Товариством «Просвітою» двох брошур А. Пуховського: «Наше рідне» і «До праці!», де в популярній формі було подано огляд Острогожчини і Подоня в цілому, становище та потреби українського народу й шляхи до здобуття сво-

їх прав. Крім цих брошур, що розійшлися протягом ближчих місяців шляхом продажу їх на місцях — на торгах, в гуртках, під час лекцій, зібрань, на вічах тощо, на початку грудня те ж Товариство видало ще одну книжечку А. Ж. п. н. «Наше свято», в якій подано було перебіг сесії Земського Зібрання та Селянського З'їзду (в ньому взяли участь і представники повітів Валуйського та Богучарського) Острогожчини, якими було винесено постанови про визнання влади Центральної Ради та приєднання до Української Народньої Республіки.*)

Одночасно з розпочатою видавничою працею Острогозькою «Просвітою», у м. Ворожі провадила видавничу працю Українська Громада, що складалася з уроженців Подоня й мала своїм завданням іти на допомогу національному рухові на місцях. Крім кількох брошур, які були нею видані, як напр., «Життєпис Т. Шевченка» (Ю. Чайківського), збірника українських пісень тощо Українська Громада вже в літі приступила до видання часопису п. н. «Праця та Воля»**) що відбивав на своїх сторінках життя й настрої Подоня, давав місце творам місцевих поетів тощо та в поважній кількості розходився на Подоню. Взагалі, треба зазначити, що як українська книжка, так українська газета на Подоню в цей час мали своїх читачів. Крім «Праці та Волі» в багатьох

*) Див. мою брошуру «Острогожчина», Прага, 1942.

**) В попередніх своїх публікаціях я помилково називав часопис: «Праця». —

місцях можна було подибати «Рідне Слово» (Харків) та навіть «Нову Радугу», не зважаючи на те, що регулярна доставка цієї газети була в той час дуже обтяжна.

Зрештою, чимало уваги було присвячено справі української мови в школах. На чолі цієї справи стояв член Управи Острогозького Земства В. Чоба. Перехід у навчанні на українську мову з осені зустрічався з численними перешкодами, а в першу чергу — за браком відповідних учительських сил та підручників. Проте початок було вже зроблено в надії й з певністю, що ступнево розвинеться він в ширшу мережу українських шкіл, яка охопить собою ціле Подоння. Та не так скла-лося...

Чим далі, тим все з більшою силою зростав протиукраїнський рух на Подоню. Об'єднав він у собі всі російські сили від правіших реакційних до комуністів включно. В українській справі Подоння на цей час знайшли вони спільну і дружню мову. Та незабаром захисниками російських інтересів на цих землях все виразніше стали виступати комуністи поки не перебрали до своїх рук повну монополію безоглядної боротьби з українським сепаратизмом і захисту російських державних інтересів.

Побутове та культурно-освітнє становище за совітської влади.

Двадцять років цієї монополії захисту російських державних інтересів на землях Подоня принесли різку зміну, як у зовнішньому його вигляді, так в його духовому, національно-культурному житті.

Зовнішній вигляд слободи Подоня перестав свідчити навіть про найменшій добробут її мешканців. Хати, що колись пишалися чистою та охайністю, за тих двадцять років стали обшарпаними, облупаними, солом'яні стріхи попрогнивали, попровалювалися. Плоти навколо дворів подекуди спалені або розібрані, хліви, стодоли рідко де можна побачити. І стоять ці убогі хатки з розбитими вікнами, що лише ганчірками та дошками від непогоди позатикані, сумно дивляться на порожнє подвір'я. . . А церква? Обернена вона на склад сільсько-господарських машин. Не чути її дзвонів, не видно коло неї ні кобзаря, ні лірника, ні квітника дівчат і дівтори коло нього.

Не потрібні стали старости, дружки, світилки та бояри. Молодь про них вже нічого не знає. Не знає й тих звичаїв чи обрядів, що колись творили цілу поезію весілля чи свят.

Зникло й народнє вбрання. Міський трафарет витіснив останню можливість для індивідуально-національної творчості, а підперла його страшенна біда. Немає вишиваних соро-

чок з багатими мережками, зникли вишивані чи виткані рушники. . .

Але вже досить. Не є нашим завданням довше тут спинятися на цьому. Перед нами інше питання: культурно-національне становище Подоня, залишеного сов. владою в старих межах російської державности.

Найвиразніше освітлення цього становища знаходимо в даних, що їх подають сов. джерела.

Один із співробітників журналу «Радянська Освіта» — С. Кириченко подає на його сторінках таку картину культурно-освітнього становища серед українського населення поза Україною на 1924/25. р. До цього входить також і Подоня, при чому в більш характеристичних випадках автор звертає особливу увагу.

«Дітей українців — пише він — охоплено школою соціального виховання з навчанням в рідній мові не більше як 5%.

На 6½ мільйонів українського населення припадає всього 293 школи чотирьохліток (з них багато не повних), декілька семиліток та шкіл II. ступня.

Дошкільної установи немає навіть хоч би де. . .

Пунктами лікнепу з навчанням українською мовою охоплено лише 3% неписьменного населення від 14. до 35. років, якого налічується 1.784.439 душ.

Інших політосвітніх установ майже для 7

мільйонів обмежено хатами-читальнями та 6 клубами. В них лише за останній рік почали переходити до праці на українській мові. Щодо змісту, то вона залишилась цілком російською. . .

Щоб зрушити справу з мертвої точки, була скликана в Москві 24.—30. квітня нарада, присвячена проблемам культурно-освітньої праці серед українців та білорусів там, де вони складають національну меншість.

Доповіді з місць, що були заслухані на нараді, не прибавили нічого оптимістичного до відомої раніш сумної картини.

Ніде гріха тайти — центр раніш також не давав виразних і повних директив в українській справі. А на місцях дискутували — чи потрібна праця серед українського населення, або чи є таке населення в природі взагалі, не зважаючи на існування під боком УССР.

Іноді отверто стирчало з мішка шило великодержавницького шовінізму. Часто й густо можна було почути міркування про те, що українці вже давно асимілювалися, забули рідну мову, побут, культуру, вважають себе за росіян і лише розмовляють попсованою російською мовою. . .

Найдотепніше, здається, вийшов з важкого становища один з повітових виконавчих комітетів Курщини чи Вороніжчини, що на прохання сільради про відкриття української школи, виніс клясичну постанову, що малоросійського населення за конституцією ССРСР немає, а

через те не може підніматися й справа про організацію для нього окремої школи...

На Вороніжчині, як висловився на нараді заступник голови Раднацмену Наркомосвіти РСФР, абсолютно не дають змоги розвинути українській праці».*)

Те ж саме підкреслює один з визначніших російських комуністів — Ларин (Лур'є). Зазначивши абсолютно малу кількість шкіл на Вороніжчині та Курщині в кінці 1928. р., він каже, що на Курщині «звичайнісіньке викладання в школах українською мовою касується». Він же зазначає факт, що влада відмовила в дозволі відкривати пункти ліквідації неписьменности українською мовою навіть коштом самих українських селян.**)

Зрештою, декілька цифрових даних.

На рік 1925. на всій українській Вороніжчині нараховувалося ледве 12 шкіл з українською викладовою мовою.***) Ще яскравішу картину дає один з найгустіше заселених українцями пункт Подоня на 1927. рік — Росошанська волость. На цей рік мала вона 39.071 душ українського населення, або 95,8% всього населення волости. Протягом десяти років в цій волості було переведено чи ство-

*) С. Кириченко, Освітня праця серед українського населення Союзних Республік, «Радянська Освіта», 1925. XI.

**) «Пролетарська Правда», Київ, I. XI. 1928.

***) «Лист з Вороніжчини», «Нова Україна», 1925, ч. 2—3.

рено — 7 шкіл з українською викладовою мовою.*) На рік 1931. кількість ця дещо збільшилась, але в пізніших роках про дальший розвиток вже нічого не чути. Коли ж взяти цілу Росошанщину, як район, то відсоток шкіл з українською викладовою мовою ще менший, не кажучи вже про інші повіти Подоня, що опинилися в непорівнюючи гіршому становищі.

А тимчасом зі сторінок місцевої преси чувся такий розпучливий голос одного з дописувачів:

«Сиджу та дивлюся. Багато переді мною різних папірців — різних установ. З усіх Технікумів, з Спілок, з Рад, установ, з організацій. І всі майже написано «українською мовою».

А яка «українська мова»?! Жах бере! Ну Медтехнікум, Птахотехнікум — ці просто «не визнають», а чомуж інші учбові установи та Спілка Робос шкутильгає на всі 100 відс.?

Ось, наприклад, папірець... тут і «на предмет» і другі старо-канцелярські вирази, тут тобі жодної граматики, переплуталося російське з українським...

Сором, товариші.

Повчіться писати та не випускайте зі своїх установ таких «українських папірців».**)

Ледве чи можна було знайти, хоч би, натяк на подібний голос розпуки в російській пресі,

*) Зонин, Украинизация и перевыборы Советов Россошанского района ЦЧО, «Революция и национальн.», 1931.

**) Віль, «Вдаримо по недооцінці нацполітики», «Зоря Комуни», Россош, 1932., ч. 59.

що виходила в Україні, щодо російської мови. Зрозуміло. Досить порівняти згадане становище українського Подоня, як меншости в РСФСР зі становищем російської меншости в Україні, а то в першу чергу в шкільництві.

На 2.677.166 душ російського населення в Україні на 1931. рік забезпечено було російською школою 94,5% усіх дітей.*)

Таку саме картину дають дані забезпечення української меншости в РСФСР українською пресою і зокрема забезпечення такою пресою Подоня. Ці дані вказують, що на 1928. р. українське населення, що в цілий РСФСР нараховує понад 7.000.000 душ, мало лише один журнал, що виходив українською мовою.**)

Року 1932. виходило три газети українською мовою, але натомісць не було вже ні одного журналу. З цих трьох газет одна припадала на Подоня — п. н. «Зоря Комуни» (не рахуючи двох чи трьох стінгазет), що почала виходити у Росоші року 1929., як орган Росошанського Райкому ВКП(б).

Тимчасом забезпечення російською пресою російської меншости в УССР, що, як було згадано, нараховувала понад два і пів міліони душ, було в р. 1931. таке: газет — 11, з яких 9 — щоденні органи, журналів — 24.***)

*) А. Гофман, Загальне навчання серед нацменшостей, «Комуністична Освіта», 1931., ч. 2 — 3.

**) Книжная продукция СССР. Москва, 1930.

***) Авдієнко, Загальне навчання на Україні, додаток Г. «Періодичні видання на Україні», ст. 98 — 111.

В пізніших роках, а саме по роках 1935/36. в Україні переведено було крім того на російську мову чимало органів, що передтим виходили мовою українською. Цим загальна кількість забезпечення російської меншости в Україні пресою російською мовою було збільшено.

Участь у культурному та науковому житті України.

Як не намагалися старі часи російської державности відгородити українське Подоня від українських земель і українського народу, національне почуття єдності вперто і послідовно розбивало всі штучні перешкоди, непомітними нитками міцно звязуючись з життям цілої України.

Як не змагала вірно зберігти заповіт попередника остання доба двадцятиліття, звязок українського Подоня з життям і з болями і з радощами цілої України міцнішав.

Зростав цей звязок на ґрунті історичного минулого краю та в тій праці, що її покладено Подоням до скарбниці загально-української культури й науки.

Зародки цієї праці сягають початків минулого ХІХ. століття й доходять до останніх днів.

Щоб зробити хоч коротенький огляд цього внеску Подоня до розвитку культурно-наукового життя України й українського народу

в цілому, поділимо його на огляд праці двох груп культурно-наукових робітників.

До першої належить праця представників місцевих наукових робітників, що присвятили себе виключно дослідам Подоня. До другої — ті, хто своєю працею, своєю творчістю й громадсько-культурною діяльністю міцно зв'язали Подонь з культурно-науковим життям цілого українського народу.

А. Дівицький, Тевяшов.

Серед перших в першу чергу мусимо згадати дослідників, що присвятили себе студіям історії заселення краю. Були це А. Дівицький та Тевяшов. Вислідом студій першого була його праця, опублікована на сторінках «Воронежских Епархіальных Ведомостей» (1904) п. з. «Черкасы Воронежской Епархії». Другий (Тевяшов) дав цінну працю п. н. «Острогожск — крепость и полковой город», що свого часу вийшла в «Трудах Воронежской Ученой Архивной Комиссии».

Далі, до них же належить також праця Г. Веселовського, що поруч з історією краю займався також етнографічними студіями Острогожчини, давши таку працю, як — «Город Острогожск. Историческо-статистическій и етнографическій очерк», що появився у Воронежі р. 1867.

С. Аполосов.

Етнографічними студіями краю, а головню Острогожчини, займалися також такі дослідники, як С. А п о л о с о в, що дав, напр., цінну працю п. н. «Малоросійські похорони в Подгоренском приходе Острогожскаго уезда» (Воронеж. Беседа». 1861.).

Б. Познанський, М. Второв, Яковлів.

Зрештою, треба згадати тут також і працю тих, кого доля закинула до цього краю і хто, зжившись з ним, присвятив йому свою увагу і працю. З них в першу чергу — Б. П о з н а н с ь к и й, який, проживаючи в м. Острогозьку, писав етнографічні замітки та дав кілька цікавих повістей-оглядів, що змальовують побут цього краю. Так само М. В т о р о в, опинившись у м. Вороніжі, присвятив чимало праці дослідам, з яких вартій уваги головню дослід про заселення Воронізької губернії, опублікований у «Ворон. Беседі» 1861. р. та цінний етнографічний альбом, в якому було зібрано зразки одягу, що його вживало населення Воронізької губ. Зрештою, Я к о в л і в, який дав — «Пословицы, поговорки. . . в слоб. Сагунах Острогожскаго уезда» («Живая Старина», 1905).

Друга група обіймає собою працівників на полі науки, літератури, публіцистики, мистецтва, які своїми працями зв'язані не лише

з Подоням, але й з цілою Україною. Її це група непомірно більша. З найраніших часів минулого століття в особі своїх представників увійшла вона до культурного й наукового життя України.

О. Склабовський.

До найперших з цієї групи, хронологічно, належить професор Харківського Університету О. Склабовський (1793-1831.), який року 1819. поруч з Г. Квіткою-Основ'яненком та Е. Філомафітським був членом редакційної колегії місячника «Украинский Вестник» (Харків).

Був це один з перших українських журналів, що своїм завданням ставив, наскільки дозволяли об'єктивні умови, ознайомлення читачів з життям батьківщини, з її історичною минувиною. До редакції того журналу О. Склабовський вступив десь р. 1819., коли почали виявлятися ознаки цензурних утисків, що зрештою в році 1820. привели до заборони видання. Щойно за чотири роки Харківський Університет робить нову спробу. Приступає до видання нового журналу, яким стає «Украинский Журнал» 1824.). Редакторами його призначено було Університетом Гулака-Артемівського та О. Склабовського. Але Гулак-Артемівський через недугу примушений був зріктися редакторської праці, залишаючись співробітником. Фактичним редактором залишився О. Склабовський.

Журнал цей, на сторінках якого появлялися праці описово-дослідчого характеру, збуджував інтерес у читачів до української старовини і головню до старовини й історії Слобідської України. Серед наукових та літературних кол суспільства «Украинский Журнал» користувався атестацією найліпшого в ті часи наукового органу. Та, не зважаючи на це, року 1825. мусів припинити своє існування й цей орган. Реакція на чолі з кн. Голіциним розправляла свої крила. Прийшов куратор Університету З. Карнієв, послідовник лихої пам'яті Магницького, а почесним членом Університету став відомий граф Аракчєєв. Мертва петля зашморгувалася на шиї молодой української журналістики й науки.

М. Костомаров.

А тимчасом у слободі Юрасівці на Острогожчині вже ріс славний автор «Книг битія українського народу», український історик і дослідник Острогожчини*) Микола Костомаров.

Народився М. Костомаров в слоб. Юрасівці Острогозького повіту року 1817. Його батько походив з роду Костомарових, що в 30. ро-

*) Року 1837. переглянув М. Костомаров акти козацького слобідського полку в Острогозькому Архіві повітового суду. На основі цих актів приступив до писання історії Острогозького полку, до якої мали бути долучені вибрані ним акти. Праця ця пропала під час поліційної ревізії в нього в році 1847.

ках XVII. століття вступили до українського козацтва. Тікаючи від польської неволі опинилися вони в країні теперішнього Подоня. Тут батько М. Костомарова придбав Юрасівський маєток. Тут і народився М. Костомаров. Мати його походила з місцевих селян. Про неї так оповідали Ф. Щербині слобожани:

«Жили тут у нас Петренки, діти Петра Мильника, й була між ними дівчина Тетяна. Старий Костомар узяв її на покоївку до двора, а потім вона йому подобалася, й він відвіз її до Москви на науку різних мов. Коли француз брав Москву, то Костомар загнав трійку коней, а як тільки під'їхав під дім, в котрім жила Тетяна Петрівна та взяв її з собою, так француз і вистрілив зараз же в той дім і розбив його в друзки».

Старий Костомар і Тетяна Петренківна побралися. Їм завдячує український народ за Миколу. А що найбільш їй, Тетяні, славній матері славного сина, їй, цій простій жінці, що влила до серця сина непохитну любов до українського люду на ціле його життя.

Головна заслуга М. Костомарова лежить в науці, а то найбільше на полі історії України. Але не менша заслуга і як політичного діяча, члена Кирило-Методіївського Братства, публіциста і журналіста. Досить тут згадати хоч би його близьку участь в «Основі» (1861/62.) та його праці на її сторінках. Та чи не найперше місце в цій галузі його діяльності й думок займає його лист до видавця часопису «Коло-

кол» (Лондон) О. Герцена, опублікований у січні 1860. року під наголовком «Україна».

Виразно стоячи на федеративному становищі, дивився він на федеративний устрій, як на союз, в якому «Україна мусить творити окрему державну цілість на всім просторі, де народ говорить українською мовою». Тут же виразно він застерігав, щоб ні росіяни, ні поляки не рахували своїми земель заселених українським народом.

Зрештою, був це той, хто поставив на сторожі українських змагань своє слово непохитне у «Книгах битія Українського Народу» акордом яких прозвучало:

«Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: «От камень, егоже не брегоша зиждущий той бисть во главу угла».

Був це голос визначного представника українських змагань, міцно звязаного з рідною батьківщиною, доля якої йому боліла й відбивалася в праці та його думках. Рідна батьківщина була йому настільки милою й дорогою, наскільки він був для слобожан Юрасівки незабутнім, що залишив по собі глибоку, добру й світлу пам'ять. Висловом цієї пам'яті може бути згадка, що її записав Ф. Щербина з вуст старого слобожанина в Юрасівці:

«Подивишся бувало на Миколу Івановича — розповідав він, — з вигляду справжній старий Костомар, цілком, як дві краплі води вдався в нього, такий суворий з обличчя, а був такої

щирої душі, що я не бачив подібних людей. З кожним міг балакати й до кожного ставився зичливо; з панами він пан, з духовними — приятель, а з селянами все одно, що наш брат селянин. Дивно нам видавалося, що панич, а так по «панібратські» поводився з нами. Нема чого таїти гріха, всі ми думали, що він — «трохи дурненький був»... А все таки зачне він бувало говорити про щонебудь, кожний з нас бачив, що багато-багато в голові у нашого панича було».

Пригадую. Було це десь в роках 1909-10. Довелося мені поперше почути про М. Костомарова з вуст мого батька. Їхали ми тоді недалеко Юрасівки. Розмовляючи, звернув він мою увагу на слободу й розповів про її славного слобожанина, зазначивши, що і в цей час жила пам'ять про нього серед Юрасівців, пам'ять і гордість на нього, як на свого земляка.

Довелося чути про нього й ще раз з вуст одного з діяльних селян цих часів на Острогжчині Ф. Білоуса, який чимало знав цікавого про свою околицю.

В тих же роках, а то саме року 1911. припадав ювілей. Минало 25 років з дня його смерті. У Вороніжі відбулися Костомарівські свята. Відкрито було в залі Дворянського Зібрання (27. березня) історично-археологічну й художню виставку. Зібрано було тут — недруковані праці, портрети, малюнки олівцем кабінету М. Костомарова, дипломи, краєвиди батьківщини — слободи Юрасівки Остро-

гозького повіту*), портрети осіб, що мали близькі стосунки з ним, тощо.

28. березня відбулося урочисте засідання Архівної Комісії. Тоді ж відбувся етнографічний вечір з участю спеціально запрошених виконавців з сл. Юрасівки та ін. місць Острогожчини. Виконано було ними українські пісні, розповідалися казки, тощо, так само виконано було українські думи в супроводі кобзи.

Так було згадано Подоням найбільшого свого сина, що залишив по собі не тільки велику спадщину в українській науці, але й своїми думками та чином виховав не одного зі своїх земляків, першим з яких треба згадати Митрофана Дикарева.

М. Дикарів, Г. Вашкевич.

Родом дяконенко, М. Дикарів народився 31. травня ст. ст. 1854. у слободі Борщівці Валуїського повіту Воронізької губ., що ле-

*) Українська преса, подаючи про цю виставку писала замість: — «Острогозький» повіт — Острозький. Те ж саме можна часто здібати аж до сьогодні. Так, напр., Є. Пеленський, даючи рецензію на кн. Д-ра Я. Рудницького: «Українські місцеві назви», виправляє автора, при чому замість поданого Я. Рудницьким — «Острогозьк» зазначає, що має бути — «Острозьке». (Кр. В. 1942, ч. 23.).

Такі помилки треба вважати наслідком з одного боку змішанням назви Острогозьк на Вороніжчині з м. Острогом на Волині, та малопоінформованістю про місцевості українського Подоня (української Вороніжчини), як укр. преси, так і багатьох авторів.

жить на пограничній етнографічній смузі Подоня з російською територією. В родині М. Дикарева і в його самого змалку був значний вроджений національний інстинкт, який пізніш у нього розвинувся у глибоку національну свідомість, відданість ідеї українського відродження, любов до свого народу і до свого краю, який зв'язував з цілою Україною.

Учився у Воронізькій Духовній Семінарії, але скінчити її йому не довелося. У своєму листуванні з О. Кониським так він про це розповідає:

... «у квітні 1876. року, коли мені йшов 23. рік, мене вигнали з третьої класи, яко «державного злочинця», і в атестаті написали, що вигнали «за крайнюю неблагонадежностью». ... Тоді ж таки мене віддали під догляд поліції, а в жовтні того ж року через волосне «правление» мене повідомили, що «по всеподданейшему докладу управляющаго министерством внутренних дел Его И. В. Государь Император повелеть соизволил: дело о бывшем ученике Воронежской Духовной Семинарии Дикареве дальнейшим производством прекратить, сделал ему, Дикареву, строгое внушение за противозаконное именование у себя книг и брошюр преступного содержания».

Такий був «державний злочин» М. Дикарева. Після цього пішов він на поденщину до селян. З осені до січня 1877. р. жив у Вороніжі з приватних лекцій, «краще сказати: «старцював» — за його виразом. Рік з чимсь був за

домашнього вчителя в Острогозькому повіті. Дальший його шлях був такий: поміщик волосного писаря, посада якої позбавився в порядку адміністративно-поліційному, конторщик, агент Асекураційного Товариства. Рок 1879. пішов до праці Статистичного Комітету у Вороніжі, де був поверх десяти років помішником секретаря.

Працюючи в Статистичному Комітеті, зустрівся М. Дикарев з відомим статистиком Ф. Щербиною*), який у 80. роках минулого століття працював на Вороніжчині. Згадуючи вже пізніше про цей період своєї праці, Ф. Щербина, цей ветеран-статистик, із замилюванням згадував також тих, хто вийшов з народу і з рідкою енергією, самовідреченням, під адміністративними репресіями, будучи об'єднаними одною спільною думкою вивчення основних рис народнього життя, працював протягом довгих років. Серед них не останнє місце займає в тій згадці і М. Дикарев.**)

Глибоко цінячи віддану працю М. Дикарева в галузі статистичній, Ф. Щербина настоював на обранні його членом Статистичного Комітету. Але тому спротивився губернатор, який не міг погодитися сидіти в Комітеті поруч з писарем, як рівноправним членом. Щойно по відході цього губернатора (Круковського) М.

*) В останніх часах проф. статистики в Українській Господарській Академії в Подебрадах (Чехія).

**) Див.: проф. О. Мицюк, Наукова діяльність статистика Ф. А. Щербини, Подебради, 1931.

Дикарева було таки обрано членом Комітету. Але він в цей час був уже в Катеринодарі на Кубані.

Перебуваючи у Вороніжі, був М. Дикарів також у тіснішому зв'язку з Г. Вашкевичем, земляком з Подоня, свого часу співробітником «Основи», а пізніш «Київ. Старини». Працював Г. Вашкевич цього часу в «Казенній Палаті». М. Дикарів просив взяти його до себе на працю до «Палати». Г. Вашкевич радо пішов назустріч, але коли було вже все зроблено, дістав М. Дикарів закликання до Катеринодара, як звідти писали — орудувати військовою друкарнею. В дійсності опинився він в «Областном Правленіи» в редакції «Областных Ведомостей».

Г. Вашкевич радів було з закликання М. Дикарева до Катеринодара, сподіваючись, що, зрештою, йому там пощастить. Випроваджуючи, казав йому: «Тепер ви почнете жити повним горожанським життям і перестанете бути попи-хачем». — «Добрий дідусь помилився» — згадує в одному з своїх листів М. Дикарів.

Переїхавши на Кубань, незабаром він там захворів, за його виразом, на чорноморські «корчі», а фактично на туберкульозу й 14. листопаду 1899. року на 45. році життя покинув цей світ.

Незадовго перед тим, а саме року 1895. звернувся М. Дикарів до О. Кониського, з яким провадив живе листування, за порадою в справі своєї літературної спадщини.

«Не знаю, чи цього року, чи, мабуть, певніш 96. буде 20 літ моєї — хоч і не дуже показної літературної діяльності — писав він. Недолюблюючи всяких «обрядів», з якими обходять всякі ювілеї, я хотів би зазначити ці роковини, відписавши свою літературну спадщину, яка є і буде, і всі зібрані наукові матеріали Науковому Товариству імені Шевченка. До цього мене спонукає сумна доля Мовиної літературної спадщини (Василь Мова — прим. автора), що гине в К. .чих скринях, як під цуциком сіно. Мені не хотілосяб, щоб і моя спадщина зазнала такої лихої долі. Порадьте мені, будьте ласкаві, що мені чинити?»

О. Кониський порадив зв'язатися в цій справі з проф. М. Грушевським, що М. Дикарів і зробив, а за якийсь місяць уже повідомляв О. Кониського:

«Прохав я М. С. Грушевського бути моїм душеприказчиком у справі літературної спадщини. Він погодився». . . А ще за якийсь час додавав: «Свою бібліотеку я теж залишу Товариству, тільки, розуміється, не тепер, бо ніпочому буде робити». . .

Ця спадщина М. Дикарева варта була уваги. Досить хоч коротенько переглянути його працю, щоб пересвідчитися, який вклад він робив нею до скарбниці української науки. Були це його, як публіковані праці так і велика сила зібраного ним матеріалу з етнографії та лексики.

Свою літературну працю розпочав М. Ди-

карів фактично ще за молодих літ, коли був у Семінарії. Опублікував він тоді у «Воронізьському Телеграфі» свій твір п. н. «Мандугат»(?). Пізніш розвинулася його праця на полі етнографії та лінгвістики а, головним чином, навколо складення українського словника. З найголовніших його праць треба згадати хоч би такі: «Великий бог Микола» (опубл. НТШ.), «Різдвяні святки в ст. Павловській на Чорноморії», опубліковані так само в Етнограф. Збірнику НТШ. 1895. під псевдонімом, що його М. Дикарев іноді вживав — М. Крамаренко, «Народний Календар Валуйського пов.» (Матер. до укр. етнограф.) опубліков. НТШ. 1905.), далі — «Статистика наголосів (accentus) у Воронізькому і Прилуцькому повіті», «Очерки Воронежскаго мещанскаго говора, сравнительно с украинско-русским наречіем», «Малорусское слово паляница и греческое *Πέλαγος* (проба паралелів, у «К. Ст. 1899.), «Статистика в области діалектології» (у «Воронеж. Етнограф. Сб.). Зрештою — Програми про вечорниці, складки — матеріяли, які було пізніш опубліковано НТШ. в «Матер. укр. етнол.» п. заг. «Збірки сільської молоді на Україні», куди ввійшли матеріяли про вулиці, вечорниці, тощо з Богучарського й Валуйського повітів. Крім того, багато ін. праць і матеріялів (див. додаток — Матеріяли й література).

Праці М. Дикарева мали відгук на сторінках низки журналів з вуст поважних представни-

ків науки. Зауважено їх і в закордонних наукових колах, зокрема на сторінках таких наукових журналів, як напр. «Antropologie» (1894.), «Rev. des tradit. populaires» (1894.) та ін.

Зрештою, відгукнулася на його праці й українська преса, зокрема «Кіевская Старина», на сторінках якої, в ґрунтовному огляді-рецензії на працю — «Статистика в області діалектології», К. Михальчук виступив на боці автора проти поглядів Будде, висловлених ним щодо методи висунутої М. Дикаревим.

Збирання етнографічного матеріалу та праця коло словника були чи не найулюбленішими в життю М. Дикарева. Для цієї праці жертвував він своїм здоров'ям і коштами.

«З самого Великодня й до червня сидів я — писав він О. Кониському у 1893. році — у темній кімнаті з зав'язаним оком; тепер хоч і ходжу на службу, але око моє ще не ввійшло в норму. Лікарь мій дивується, що воно вигоїлося і не довелося виймати його. Хвороба сталася з того, що мені усю зиму довелося багато працювати. Спочатку я записував етнографічні відомости від матері (я їх маю тепер може на 40 аркушів друкованих), після того лаштував збірку українських народніх пісень задля «Посередника», а нарешті, працював над увагами і додатками до перших чотирьох аркушів Уманцова словаря».

Поруч з цією працею мав М. Дикарів й інші турботи. Головно — справа поширення укра-

їнської книжки. Думки про ширення української книжки постійно його турбували.

«В українській книжці тут велика потреба — писав він з Кубані, — а тутешні книгарі, опріч «Кобзаря» та Котляревського нічого не мають».

М. Дикарів заходився коло організації продажу української книжки, а пізніш — «пропонував тутешнім «щирим» посвяткувати Шевченкові роковини роздачею «Кобзаря» бідним і улаштуванням книжної торгівлі. Мені відповіли: «Щож ми будемо самі, коли б ще хто». Після цього закупив він сам «Кобзаря» в кількох примірниках і роздав. Так само зробив і на другій рік, зібравши для того гроші у приятелів та додавши своїх. Те ж саме й третього року. А цей, третій рік, був чи не останній в його житті такому короткому, але так змістовному, так відданому ідеї українського відродження, так вщерть переповненому працею, до якої кликало його національне сумління і свідомість. С. Єфремов в «Історії українського письменства», даючи кілька рядків про Т. Зіньківського, згадує й про цю національну українську свідомість М. Дикарева такими словами:

«Разом з Грінченком, Дикаревим (Крамаренком) та інш. він (Зіньківський) ставив перед українським громадянством нові завдання свідомого українства замість опортуністичного українофільства.

Було це наслідком вродженого українсько-

го національного інстинкту, що пізніше розвинувся в глибоку національну свідомість. Сприяло тому, крім безпосереднього українського оточення, також знайомство з українською літературою, українськими часописами, як напр., «Зоря» львівська і зрештою — український театр, про вплив якого він згадує так:

... «приїздив до Вороніжа вперше з своєю трупою М. Л. Кропивницький; він, дай Боже йому здоров'я! розбуркав мене від духового спокою: я взявся працювати біля українського словаря, а далі вкинувся в етнографію і фонетику української мови. Життя моє, за тими ж самими лихими обставинами, повеселішало, бо я бачу мету життя свого, побачив ту «суспільну діяльність», що за часів школидесь ховалася в далекім тумані; я побачив, що я можу зробити хоч крихту користи для рідної Матері-України, про котру я забув того часу, коли був у школі. Таким чином я уважаю Кропивницького своїм хрещеним батьком і довіку дякуватиму йому за своє духове відродження».

І. Череватенко.

Та не сам М. Дикарів був під цю пору на Подоню. Мав він поплечників в українській національній праці серед місцевого населення. З них в першу чергу треба згадати І. Череватенка.

Був це селянин слободи Росош Острого-

зького повіту (в той час), мрією якого повсякчас була народня освіта. Освіту дістав він у реальній школі, а потім віддався господарству. Разом з тим провадив інтенсивну працю ширення української книжки серед народу. Це його впертим старанням сталося, між іншим, те, що видавництво «Посередника» погодилося видавати для народу книжки українською мовою. Це був він, що заклав фонд для видання українських популярних книжок, склавши 1.000 карб. на руки Б. Грінченка. А коли у грудні 1894. року він вмер брати його продовжували його працю, часто в порозумінні з М. Дикаревим.

Ця праця не лишилася без наслідків. Українська книжка, а з нею й українська національна свідомість чимдалі тим все глибше пускали свої коріння в народ, речниками якого в пізніших роках виступили поодинокі представники місцевого селянства й інтелігенції.

К. Сопляк (К. Меженський).

Одним з тих речників і працюючих в початках 1900. років і аж до революції 1917. року був К. Сопляк (К. Меженський), що походив з слоб. Меженки Острогозького повіту.

Вже під час першої революції 1905. року ім'я К. Сопляка пролетіло цілим повітом у звязку з виступами його на вічах та різних зборах з домаганням української школи та

винесенням у цій справі відповідних постанов. Пізніш його голос чути було зі сторінок українських часописів, до яких він писав із заслання («Украинская Жизнь», «Маяк», тощо). Тут читач міг знайти чимало відомостей про рідний край автора, про національну думку, що прокидалася серед його земляків. Зокрема звертає на себе увагу одна з тих статей, що, маючи до певної міри автобіографічний характер, подає чимало матеріалу щодо ролі чужої школи в українському житті та шляхів національного освідомлення. Це стаття п. н. «Вне родной культуры», писана на засланні (г. Пудож, Олонецька губ.) й опублікована на сторінках «Украинской Жизни» ч. 7/8., 1912.)

Кажучи про власний шлях національного пробудження, автор підкреслює, між іншим, значіння української преси в розвитку і зміцненні його національної свідомости.

«Українська преса — пише він — дуже допомагала мені в моєму саморозвитку. З цього часу (1905/6. р. р.) я розумів вже всю важливість значіння в житті народу рідного слова і дбав про його розповсюдження».

Наслідком того був поперше згаданий вже факт вимог української мови в школах, а по друге — поширювання української книжки серед народу та гуртове читання з земляками і зокрема з молоддю. От два приклади, які він подає: один — вражіння й переживання під час читання «Кобзаря», другий вражіння від читання повісти І. Нечуя-Левицького — «Кай-

дашева сім'я». Перший приклад дає він в одному з дописів на сторінках «Маяка» (Київ):

«Було це — пише він — ще на початку моїх парубоцьких літ, тоді саме, «коли в грудях так багато співу, що хочеться сліз».

Ми — четверо нас було — молоді діти природи, діти хліборобів «працею зморені», сиділи мовчки під вітряком і слухали чарівну соловейкову пісню. Перед нашими очима було заснуле село і широкий, нерозмежований зі степом вигін, рідкою сутін'ю вкритий.

— Як хороше, — хтось промовив. А скільки краси мав срібलोлиций і «небо незміряне, всипане зорями».

— Дивіться, дивіться — зірочка покотилась!...

— Душенька чиясь — промовила Ганна і почала оповідати казку про Змія. Розказав і Панько, якусь казку. А далі пристала Ганна й до мене.

— Розкажи, ти ж багато тих книжок перечитав!

— Хіба в книжках є гарні казки! В книжках тільки й пишуть про Бову Королевича — якось сумно одказала охоча до казок чорноока Пріся. Але була моя черга, й я почав:

Вітер в гаї не гуляє,

Вночі спочиває;

Прокинеться, тихесенько

В осоки спитає:

«Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?
Хто се, хто се? — тихесенько
Спитає, повіє
Тай й задріма, поки небо
Не зачервоніє»...

— Боже мій, як гарно! — скрикнула Пріся після слів «Що се, що се? питаєте, цікаві дівчата». А коли я промовив останні слова з «Утопленої», то Пріся вже благала мене:

— Костику, ріднесенький, розкажи ще яку-небудь! Розкажи!

Деклямація при поетичний обстанові мене так захопила, що я не міг відмовитися й почав словами геніяльного Кобзаря оповідати про безталанну Катрусю, гірку долю якої близько до серця прийняли мої слухачі.

Панько сидить похнюпившись, а дівчата вже давно й слізоньки втирають...

«Катерина» зосталася недоказаною...

Я через те розказав про цей вечір, що він спричинився до того, що опісля я став з «Кобзарем» ходити на вечериці. Було так, що хтонебудь приходив додому за мною з наказом: «тільки, щоб з книжкою йшов».

На вечерицях (в одній слободі на Вороніжчині) я читав дівчатам та парубкам, «Кобзаря» й багато інших українських книжок і розказав, що знав про життя «дідуса Тараса».

Про те, який гарний вплив це мало на молодь, нічого й казати».*)

Про «Кайдашеву сім'ю» оповідає:

«...пощастило мені купити декілька книжок... тут же була повість Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», появлення якої у мене зробило в слободі цілу подію. Її читали і слухали з таким захопленням, з яким у нас не читалася ще жадна книга»...**)

Літом 1917. року під час національного руху, що широко розлився Подоням, довелося мені зустрітися з автором тих рядків — К. Сопляком. Було це в м. Острогозьку під час одного зі з'їздів, на українському вічу. Він тоді щойно повернувся із заслання, заховуючи таку ж бадьорість і захоплення українським рухом. Під час цього віча виступив він з палкою промовою-закликом непохитно стояти на єдності українських земель і вимагати приєднання Подоня до цілої України.

І. Крамський.

Іншим разом під час українського походу вулицями Острогозька він спинив похід коло дому художника І. Крамського (1837—1887), автора популярного портрету Т. Шевченка та низки картин, з яких в пер-

*) Кость Меженський, «Невиконаний заповіт», «Маяк», К. 1913., ч. 24.

**) Константин Сопляк, «Вне родной культуры», «Украинская Жизнь», 1912, № 7/8.

шу чергу — «Травнева ніч», «Христос в пустині», «Невтішне горе» та подав його життєпис, вказавши на нього, як на творця того портрету, що несли напереді походу.

Ольшанський.

Цього ж часу виявив себе непохитним борцем і працювником на полі українського громадсько-національного життя й української культури селянин з Валуйщини — **Ольшанський**. Глибоко віддана національній ідеї визволення людина, ентузіяст у праці і лагідний у поводженні, був він у серпні 1917. року обраний членом Центральної Ради.

Десь улітку 1918. р., перебуваючи в Харкові, одного сумного дня довідався я з «Южного Краю» про трагічну і в той же час героїчну смерть його у своїй слободі. Був розстріляний більшовиками, як член Ц. Р. з іменем України на устах.

В. Підгаєцький.

Кажучи про розповсюдження української книжки на Подоню, треба на цьому місці згадати ще одно ім'я — це **В. Підгаєцький** (род. 1889.). Був він студентом Воєнно-медичної Академії в Петербурзі та працював в Інформаційному Студенському Бюрі, в якому провадив активну роботу в секції розповсюдження української книжки. Пізніш — проф. Київського Медичного Інституту.

М. Одуд (М. Удодов).

А побіч з ним — студента Психо-Неврологічного Інституту в Петербурзі й організатора українських хорів на Подоню, працівника в кооперації — Митрофана О д у д а (Удодова). Родом із слободи Ольховатки Острогозького повіту він ані на хвилинку не забував свій край, віддаючи йому весь свій вільний час та в той же час активно працюючи в загально-українських організаціях студентства Інституту, а то в першу чергу в українському (Київо-Волинському, як офіційно мусило називатися) земляцтві та в гуртку ім. Т. Шевченка.*)

До цих же часів відноситься діяльність уроженців Подоня в галузі літературній та публіцистичній. Були це — Ол. Коваленко, В. Скрипник та О. Ковалевський.

О. Коваленко.

Олекса К о в а л е н к о — родом з Бирюченського повіту (нар. 1880. р. у хут. Власово-

*) У матеріалах до історії українського руху за світової війни, що їх опублікував в «Арх. Зб.» О. Гермайзе подано «Записку об украинском движении за 1914 — 16 годы», складену департаментом поліції. В цій «Записці», між іншим, подано відомости про членів українських гуртків у Петербурзі, серед яких зустрічаємо й ім'я М. Удодова (Одуда), як «Митрофана Васильевича Удадова». Подібні помилки були і з другими прізвищами, як напр., Євгеній Гомон; в дійсности це була Івга Гомон, та чимало інших, що звідти попали і до споминів О. Лотоцького («Сторінки Минулого», II.).

му). Року 1897. доля закинула його в Сибір, де пробув більше двох років. Пізніш оселився у Києві й віддався літературній праці.

Перша поезія його «Дорогому землякові П. А. Грабовському» була надрукована в Літер.-Науковому Вістнику за 1900. рік. Пізніш його твори появлялися в низці українських часописів, що виходили, як на Наддніпрянщині так у Галичині й Буковині та, навіть, в Америці. Крім Літ.-Наук. Вістника, були це такі: «Українська Хата», «Промінь», «Бжола», «Світ», «Руська Хата» (Львів), Буковина, «Зоря» (Москва), «Рада» (Київ), «Рідний Край», «Діло», «Руслан», «Свобода» (Америка) та ін. Був він співробітником гумористичних часописів, як «Шершень» (Київ), «Комар» (Львів). Автор збірок поезій, як напр., «Золотий засів» та ін. Упорядчик літературно-артистичного альманаху «Терновий вінок», декляматора «Розвага» та антології української поезії — «Українська Муза».

Треба також згадати його переклади, зокрема — «Горбоконик» (Єршов — «Конек Горбунок»), «Ревізор» М. Гоголя та ін.

Зрештою, появлялися на сторінках часописів його замітки та рецензії, в яких часто підносив питання, що ще й до сьогодні зберігли свою актуальність. Так напр. в «Українській Хаті» в одній з рецензій (на кн. Ю. Будяка) висинув він був справу вживання терміну — «Росія» — «російський».

«Всім відомо — писав він — що такої ці -

лої народности як «росіяни» нема — це збір-на назва всіх народностей, що складають Росію (в тім числі й Українці, які само собою входять у склад росіян). Очевидно автор (Ю. Будяк) мав на увазі «Москалів-Великоросів» «Укр. Хата», 1909., ч. 2., ст. 115).

Крім кривого звязку з Подоням ім'я О. Коваленка в'яжеться з ним також по лінії літературній і адміністративно-поліційній, а власне «Українською Музою».

Десь в роках 1913.—14. залетіла було «Українська Муза» й на Подоня, де здобула популярність, що захопила собою й поліційні органи, які незабаром почали її ретельно розшукувати. І таки понаходили кілька примірників. А разом з тим зацікавилася поліція й іншими українськими книжками, що познаходила в деяких кооперативах та у поодиноких осіб.

В. Скрипник.

На сторінках «Української Хати» можна також зустріти ім'я В. Гордієва. Був це псевдонім В. Скрипника. Того саме Скрипника, якого Галина Журба у своїх споминах охрестила Наркомом сов. влади в Україні й відповідно тому зхарактеризувала. В дійсності: Нарком. сов. влади звався не Василем, а Миколою. Був це Микола Скрипник, свого часу студент Технологічного Інституту (Петербург) і член української студенської Громади. Року 1902. був засланий на Сибір. На україн-

ському обрію появився знову на початках 1918. року, але вже в товаристві відомих, лихої пам'яті, представників комуністичної партії — Бош, Медведева та ін. Увійшов до складу ЦИКУК (центр. Исполнительний Комитет України.).

Інший шлях життя Василя Скрипника, з яким довелося зустрітися Г. Журбі, як з посередником чи посланцем від Микити Шоповала (див. спомини). Скінчив він Новоглухівську лісову школу (слоб. Кременна на Харківщині). Тут зустрівся він з Микитою Шаповалом, який там же вчився, і з яким з того часу він вже не поривав зв'язків. По р. 1905. перебував у Києві, гуртуючись разом з іншими навколо «Української Хати». Пізніш був лісничим Андрушівського лісництва у Терещенків. Нічого спільного ані з комуністичним рухом, ані з сов. владою не мав.

Вмер В. Скрипник десь восени 1918. року чи навесні 1919., в часи, коли на українських землях піднесено було стяг української державности (особа, за яку приймає В. Скрипника у своїх споминах Г. Журба, скінчив самогубством в році 1934.).

Ол. Ковалевський.

Під цим стягом української державности став у кипучій праці й Ол. К о в а л е в с ь к и й (нар. 1890. р.) — свого часу активний представник українського студентства в Петербурзі,

що йшов поруч з Нероновичем, секретар студентського органу «Український Студент» (Петербург) та починаючий тоді критик і публіцист.

Пригадуються часи, що в'яжуться з його іменем. Був рік 1914. Рік ювілейних свят Шевченка. Українське громадянство в Петербурзі і українське студентство також готувалося до тих свят. Готувалося належно відзначити ці дні й українське студентство Психо-Неврологічного Інституту у своєму селі Смоленському за Царським городком Петербургу. Мала бути Академія сполучена з концертним ранком в один з днів того свята. Українське земляцтво й гурток ім. Шевченка створили для того спеціальний Комітет. Цей Комітет увійшов у зв'язок з усім організованим українським студентством Петербургу, запрошуючи взяти найактивнішу участь, а також запросив найвидатніших представників науки й мистецтва. Академія ця мала відбутися в одній з ліпших і більших аудиторій, відповідно до свята оздоблених. Все було приготовлено. Ранком о год. 10. в призначений день мало початися свято. Раптом десь коло год. 9., коли вже стежки Царського Городка почали рясніти гостями та студентством Інституту, що мешкало в Петербурзі, проф. К. Жаков, як професор, що завідував студентськими громадськими справами й їх організаціями, повідомив Комітет про наказ, що його було одержано від адміністративно-поліційних чинників, про забо-

рону Академії. Авдиторію й будинок (Проти-алкогольна клініка) було замкнено, а з міста появилася кінна поліція, що почала оточувати головну будову Інституту. Проте будова ця щохвилини наповнювалася студентством, що різними шляхами добивалося сюди. Серед нього, крім студентів психо-неврологів було вже чимало і з інших високих шкіл Петербургу. Всі хідники будови були переповнені. Комітет рішився на демонстративне свято. За кілька хвилин у головному коридорі, коло кутка, де містилася українська книгозбірня, появилася портрет Шевченка, оздоблений рушниками і квітами та влаштовано зі столу трибуну, на якій появилися два студенти-гості. Були це представники Української Студентської Ради О. Ковалевський і Неронович. Гучним зривом оплесків привітав їх переповнений коридор.

Тимчасом поліція, оточивши будову Інституту, нікого вже не пропускала. Чимало людей залишилося поза її кордоном у полі та з зацікавленням слідкувало за вікнами Інституту. З огляду на те, що поліція бачила в помешканні силу студентства — почала вона вимагати пропуску її до будови, на що Президентом (Ректором) Інституту професором М. Бехтеревим було дано категоричну відмову. Залишалося стояти назовні, оточивши будову. А в самому Інституті вже розпочалося демонстративне свято. Першим промовив О. Ковалевський. Напочатку його промови у вікні

було вивішено український прапор, що було зустрінuto гучним відгуком тих, що залишилися за поліційним кордоном і не розходилися. Серед поліції наступив хвиловий переполох. До будинку Інституту знову з'явився поліційний урядник з вимогою пропустити поліцію до помешкання. І знову дістав відмовну відповідь.

А тимчасом з вуст О. Ковалевського лунали вже гарячі слова українського змагання, що захоплювали присутніх своїм змістом і настроєм. Але скінчити не довелося. На вимогу ректора свято було перервано й закінчено співом «Заповіту». Прапор знято. Але розходитися було неможна. Поліція продовжувала оточувати Інститут. Відпоручники «Ради студентських представників» Інституту вели переговори з ректором. Поставлено було умову, що всі звільнять будову, як тільки залишить її поліція і зніме облогу.

Переговори між представниками студентства і ректором, а потім ректором і поліцією тяглися, а тимчасом ми ближче знайомилися між собою. Було це знайомство, що не малу ролю відіграло вже в пізніших роках нашого руху й життя.

Зрештою, десь коло 3. год. попол. поліція знялася і від'їхала геть. Ми були вільні й могли відійти.

Такий спомин. А чимало є й других. Ось хоч би кілька рядків зі споминів О. Лотоць-

кого про О. Ковалевського, а то вже в галузі його публіцистичної діяльності:

«Коли в «Современном Мире» видруковано було статтю Г. Алексинського про Союз Визволення України, представники української студентської організації звернулися до П.П. Мілюкова, щоб умістив у «Речи» спростовання на сю статтю; таке спростовання за підписом А. К-й (автором був О. Ковалевський) реакційна преса приписала членові трудової фракції в Думі А. Керенському, і на голову сього останнього незаслужено посипались різні брудні нагінки».*)

Останніми часами О. Ковалевський перебував у Луцьку на Волині. З приходом сов. влади в р. 1939. до Луцька було його заарештовано і разом з іншими невідомо куди вивезено.**)

П. Манченко.

Лишається на цьому місці згадати ще П. Манченка, що свого часу брав активну участь у національно-культурному житті в м. Вороніжі та дав цікаву розвідку-спомин п. н. «Острогожський полк — слобідська Вороніжчина».

*) О. Лотоцький, «Сторінки минулого», II, ст. 421.

**) Щодо діяльності О. Ковалевського треба було б згадати ще його політичну діяльність, як одного з основоположників Укр. Нар. Респ. Партії, як також діяльність в уряді УНР (час еміграції).

Зрештою, доба совітської влади в Україні. Було вже згадано про культурне становище Подоня в цю добу. Тут треба зазначити імена представників Подоня в загально-українському житті цієї доби, а з них в першу чергу Я. Лепченка та Євг. Плужника.

Я. Лепченко.

Я. Лепченко — походженням з Валуйського повіту, ще задовго до приходу совітської влади присвятив себе науковій праці в галузі ботаніки, давши кілька творів та працюючи, головню, над перекладами й термінологією. За совітської влади перебував у Києві, продовжуючи свою наукову діяльність. Зокрема працював в Інституті Української Наукової Мови, та в його Віснику.

На початках 1930. років совітська влада виступила проти праці цього Інституту, закинувши йому «націоналістичне шкідництво» в термінологічній праці. Одним з речників сов. влади був — О. Фінкель, що виступив на сторінках «Мовознавства» (1934. II.) в статті — «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння». В цій статті, між іншим, присвятив він увагу і праці Я. Лепченка в таких рядках:

«У похвальному слові Максимовичу (російсько-український ботанік-філолог 30-40. років) Я. Лепченко відзначає, що Максимович мав на меті «наблизити переклади з сухої латин-

ської мови до мови народньої, дати позмозі на кожную латинську назву не тільки точний, а ще й близький до мови народньої переклад», — а далі з піднесенням заявляє: «Отже й ми, українські термінологи, маємо чимсь згадати Максимовича... Продовжуючи нитку Максимовичових термінологічних шукань та йдучи при цьому Максимовичовим шляхом, шляхом наближення мови наукової до мови народу, ми певні, що стали на вірний шлях».

Так перекликаються — пише Фінкель — сучасні націоналісти з націоналістами попередніх поколінь з тою лише різницею, що сучасні ще реакційніші, ще небезпечніші, ще шкідливіші, ніж націонал-буржуазні ідеологи 60—70. років минулого століття, бо вони хочуть затягти українську термінологію на ті шляхи, які були застарілими і класово-буржуазно обмеженими вже 70 років тому». А далі закінчує Фінкель цей уступ такими словами:

«Отже для нас цілком ясні ті основи, на яких базувалася теорія і практика термінологічної справи ІУНМ та його послідовників... Перед нами витвір українського фашизму, отруйне знаряддя ворожої пролетаріятові думки, і то тим шкідливіше, що воно прибране в шати наукової фразеології, демократичних висловлень, академічного тону».

Так у науці. Подібне в українському письменстві, в якому зустрічаємо творчість тих, що прийшли з Подоня.

Є. Плужник, М. Артеміїв, Д. Мороз.

«Плужани»: М. А р т е м і ї в, колишній співробітник воронізької газети «Праця та Воля», Д. М о р о з і зрештою — Євген П л у ж н и к, що прийшов до українського літературного життя 1922. року, як член гуртка «Ланка», займавши одно з визначніших місць української поетичної творчості.

Народився поет Є. Плужник року 1898. в слободі Кантемирівці Богучарського повіту. Гімназію скінчив у м. Боброві, після чого подався до Києва. Тут дав він дві збірки своїх поезій: «Дні» і «Рання осінь». Року 1934. разом з іншими письменниками був арештований і присуджений до смертної кари. Було це в ті дні, коли Україна втратила низку ліпших своїх творців думки-слова. Дня 15. грудня 1934. р. розстріляно було Гр. Косинку та ін. Є. Плужник разом з Підмогильним, Антоненком-Давидовичем та ін. пережив муки чекання на викон присуду смерти. Та було її замінено 10. роками заслання. Витримав ледве рік і 2. лютого 1936. року Є. Плужника не стало. Тяжке заслання виконало присуд.

Прийшов він з словами: «Як страшно! Людське серце докраю обідніло» (епігр. до зб. «Дні»).

Творив, коли:

... «на уста усмішкою гіркою
Лягла мовчання мудрого печать...
Дар не легкий ваш, досвіду й спокою,
Дар розуміти, знати і мовчать!»

І відійшов навіки, залишивши заповіт:

«Для вас, історики майбутні,
Наш біль — рядки холодних слів!» ...

Arkadij Ž y w o t k o:

DAS LAND AM OBERDON
(Das ukrainische Woronischland)
im geistigen Leben der Ukraine.

Der Grenzstreifen zwischen dem ukrainischen und dem grossrussischen Siedlungsraum, der durch die Provinzen Woronisch und Kursk sowie durch das Dongebiet hindurchgeht, wurde erst im 17. und 18. Jahrhundert dichter bevölkert.

Die ersten Siedler, die in diesen Gegenden erschienen, waren die ukrainischen Kosaken. Hier und in der benachbarten Provinz Charkiw schufen sie eine neue Gebietseinheit, die sogenannte Sloboden-Ukraine, die nach, als unter dem Namen des Gouvernements Sloboden-Ukraine einen Bestandteil des Russischen Reiches bildete und bis zum Jahre 1765 autonome Rechte besass.

An der Wende des 18—19. Jahrhunderts, und zwar in den Jahren 1779—1802, wurde ein Teil dieses Gebietes verwaltungsmässig vom Gouvernement Sloboden-Ukraine abgetrennt und an die Gouvernements Woronisch und Kursk angeschlossen. Es wurden daraus die Bezirke Bohutschar, Byrjutsch, Walujky, Ostrohoshsk und Teile anderen Grenzbezirke des Gouvernements Woronisch sowie die Bezirke Hrajworon, Nowyj Oskol, Putywl und Teile anderer Grenzbezirke des Gouvernements Kursk. Die Sloboden-Ukraine selbst erhielt den Namen des Gouvernements Charkiw.

Im Jahre 1917, als das ukrainische Volk an die Schaffung eines eigenen Staates heranging, begehrte die Bevölkerung der an das Gouvernement Woronisch angeschlossenen Bezirke in einer Reihe einstimmiger Ent-

schliessungen die Eingliederung dieser Bezirke in den Bestand der ukrainischen Länder und die Wiederherstellung der Sloboden-Ukraine. Diese Volksbewegung gipfelte in der Bildung eines Rates der Sloboden-Ukraine in Charkiw, während anderseits die Ukrainische Zentralrada in Kyjiw die Region Ostrohoshsk, in der sich die genannten Bezirke des Gouvernements Woronisch zusammenschlossen, zu einem Bestandteil der ukrainischen Länder erklärte. Als im Jahre 1918 eine Gliederung der Ukraine in einzelne Länder durchgeführt werden sollte, erhielt diese Region von der Ukrainischen Zentralrada den Namen „Podonj“, d. h. das Oberdongebiet. Die neue Gebietseinheit umschloss die Bezirke Byrjutsch, Bohutschar, Walujky und Ostrohoshsk des Gouvernements Woronisch, Nowyj Oskol des Gouvernements Kursk und Teile der Bezirke Korotojak im Gouv. Woronisch, Korotscha im Gouv. Kursk und Starobilsk im Gouv. Charkiw.

Zum geistigen Mittelpunkt des ukrainischen Volkslebens in diesem Lande gestaltete sich die 1653 gegründete Stadt Ostrohoshsk.

Die Sowjetregierung nahm eine neue Gebietseinteilung vor. Die Folge davon war der Rückgang des Prozentsatzes der ukrainischen Bevölkerung und die entsprechende Zunahme des Prozentsatzes der grossrussischen Bevölkerung. Insbesondere wirkte sich dies im Bezirke Ostrohoshsk aus, wo die ukrainische Bevölkerung durch die neue Gebietseinteilung von 90,3 auf 50,9 v. H. zurückging. Dieses Ergebnis wurde dadurch erzielt, dass Gebietsteile aus anderen rein russischen Bezirken angeschlossen und Gebietsteile mit rein ukrainischer Bevölkerung abgetrennt wurden, zugleich wurden ukrainische Einwohner umgesiedelt und durch russische ersetzt.

Bereits beim ersten Blick auf das ukrainische Oberdonland gleich nach dem Ueberschreiten der ethnographischen Grenze fällt ins Auge der krasse Unterschied in der Beschaffenheit der Landschaft, des Menschenschlages und des Alltagslebens.

Bauten, Kleidung, Sitten und Bräuche schlingen ein festes Band zwischen dem Ukrainer aus dem Oberdonland und der übrigen Ukraine, dem ganzen ukrainischen Volke.

Die gegenseitigen Beziehungen zwischen den Donukrainern und den benachbarten Grossrussen zeichnen sich durch verhaltene oder offene Missachtung aus, was sich namentlich in der verschwindend geringen Zahl von Mischehen äussert. Einzig auf dem Gebiete des Handels und des Gewerbes sind die Wechselbeziehungen etwas lebhafter.

Die russische Zarenregierung betrieb hier gegenüber den Ukrainern eine ausgesprochene Politik der Entvölkerung. In erster Linie kam dies in der Schulpolitik zum Ausdruck. Ein Gebiet, das nahezu ausschliesslich von Ukrainern bevölkert ist, blieb jahrhundertlang ohne ukrainische Schulen. Das ukrainische Volkslied wurde mit Hilfe der Ortsbehörden und der russischen Kulturträger durch das russische verdrängt, die ukrainische Sprache war aus dem Amtsverkehr ausgeschlossen und wurde geflissentlich verhöhnt, rein ukrainische Familiennamen wurden durch russische ersetzt Selbst die geringfügigste Äusserung des völkisch-ukrainischen Kulturlebens stiess auf Verbote und Verfolgungen.

Die Revolution von 1917 brachte auch diesem Lande die Freiheit. Es sprengte seine Fesseln, ein reges ukrainisches Kulturleben brach sich Bahn, überall im Lande bildeten sich Keimzellen, die eine üppige Blüte versprachen. Nachdem aber die Sowjetregierung dieses Gebiet eroberte, war es bald auch mit den ukrainischen Hoffnungen zu Ende. Die Sowjets setzten sich über den ausdrücklichen Willen der Bevölkerung hinweg und belassen das Gebiet in den Grenzen Russlands, indem sie es nicht der Ukraine, sondern dem Gouvernement Woronisch angliederten und die örtliche ukrainische Bevölkerung in die Stellung einer völkischen Minderheit drängten.

Was aber eine völkische Minderheit im Sowjetstaate zu gewärtigen hat und in welchem Masse ihre geisti-

gen Bedürfnisse befriedigt werden, davon mögen die nachstehenden Tatsachen einen annähernden Begriff geben.

Insgesamt lebten im Jahre 1924/25 ausserhalb der eigentlichen Ukrainischen Sowjetrepublik 6,5 Mill. Ukrainer. Das war also die ukrainische völkische Minderheit im restlichen Raume der Sowjetunion. Von den Kindern dieser Minderheit genossen nun den Schulunterricht in der ukrainischen Muttersprache sage und schreibe nur 5 v. h. ihrer Gesamtzahl. Von den 1,784.459 Analphabeten, die sich unter jenen 6,5 Mill. Minderheitsukrainern befanden und in aller Eile des Lesens und Schreibens gelehrt werden sollten, waren nur 3 v. H. in ihrer Muttersprache dem Licht der Bildung zugeführt worden. Anstalten für Vorschulbildung, etwa Kindergärten und ähnliches, besaßen diese Minderheitsukrainen überhaupt keine.

Was das ukrainische Oberdonland betrifft, so lebten dort im fraglichen Jahre nach Angaben der Sowjetstatistik 1,045.029 Ukrainer. Aber diese Million ukrainischer Einwohner besass lediglich 12 Schulen mit ukrainischer Unterrichtssprache.

Ganz anders war die grossrussische Minderheit in der Ukraine versorgt. Von den 2,677.166 Russen, die in der Sowjetukraine lebten, waren die Kinder zu 94,5 v. H. mit Schulen in russischer Sprache betreut.

Aehnlich verhielt es sich im Bereiche der Versorgung mit periodischen Druckschriften. Die 6,5 Millionen Ukrainer in der übrigen Sowjetunion besaßen gegen Ende 1928 lediglich eine einzige Zeitschrift in ukrainischer Sprache. Vier Jahre später besaßen sie drei Zeitungen, aber keine einzige Zeitschrift in ukrainischer Sprache; von diesen drei Zeitungen erschien die eine im Oberdonland mit seinen 1,045.029 Ukrainern.

Indessen war die Versorgung der russischen Minderheit in der Ukraine eine ganz andere. Die 2,7 Millionen Russen, die 1931 in der Sowjetukraine lebten, besaßen nicht weniger als 11 Zeitungen, davon 9 Tagesblätter, und ganze 24 Zeitschriften.

So sehr aber die zaristische wie die bolschewistische russische Regierung sich alle Mühe gab, das Oberdonland von der Ukraine zu trennen und seine Bevölkerung zu russifizieren, sind doch Land und Volk ukrainisch geblieben. Sie haben ihre Zugehörigkeit zur Ukraine nie verleugnet und bei jeder Gelegenheit ihren festen Willen kundgetan, mit der übrigen Ukraine verbunden zu sein und ihr Schicksal zu teilen.

Kulturell hat dieses Land seine Säfte stets aus der Ukraine gezogen, indem es sein Antlitz nicht nach Osten, sondern nach Westen wandte. Es war aber nicht nur der Nehmende, sondern auch der Gebende. Die ukrainische Kultur verdankt diesem Lande viele wertvolle Beiträge, die bis in den Anfang des 19. Jahrhunderts zurückreichen und sich in die jüngste Gegenwart fortpflanzen. Der hervorragendste ukrainische Geschichtsschreiber der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Prof. M. Kostomarow, ist ein Sohn des Oberdonlandes. Zahlreiche andere ukrainische Wissenschaftler, Schriftsteller, Künstler und Dichter stammen aus diesem Lande, so der Volkskundler M. Dykariw, der Publizist und Literaturkritiker O. Kowalewskyj, der Botaniker J. Leptschenko, der Dichter O. Kowalenko. Die Reihe schliesst einstweilen der namhafte Dichter E. Pluschnyk, der kurz vor Ausbruch des gegenwärtigen Krieges in seinem 38. Lebensjahre in der Blüte seines Schaffens als Verschickter im hohen Norden der bolschewistischen Ukraine-Politik zum Opfer gefallen ist.

МАТЕРІЯЛИ Й ЛІТЕРАТУРА

до історії Подоня

(української Вороніжчини).

1. **Мапа** проекту Центральної Ради поділу України на землі. Проект було розглянено на засіданні Ц. Р. на початку 1918. року. Поділ на землі на мапі зроблено від руки, кольоровими олівцями. Мапа виготовлена Воєнно-топографічним відділом, 1915. р.
2. **Архіви Острогожчини.** Року 1925. з Москви («Древлехранилище») перевезено було в Україну (Харків, Центрархів) такі архівні матеріяли Острогожчини: 7 автентичних жалованих грамот Острогозькому Слобідському полкові, Справи Острогозької полкової канцелярії з 1702. року та Острогозького городского магістрату з 1780. р.

У згаданому «Древлехранилищі» в Москві залишилися цінні архіви Острогозької «Приказной избы» XVII. ст., що подають чимало даних про козаків — «черкасів» Острогозького Слобідського полку. («Архівна Справа», Харків, 1927., кн. 4.).

3. **Описание** рукописей Ученого Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, Вип. I. П. 1914.

Опис, складений Д. Зеленіним. Велика частина рукописів з років 1851 — 1853., що дають образ побуту народів б. Росії. Серед них рукописи Воронізької губернії. Є це матеріяли з повітів: Бирюченського, Богучарського, Валуйського, Острогозького, Коротоякського, Павловського та Бобровського. Подають вони опис одягу, народніх обрядів, звичаїв, відомо-

сти про мову та взаємини між українським населенням і російським, де вони зустрічаються. Зрештою — збірки пісень, колядок, щедрівок, тощо.

Про матеріяли цього архіву див. також в «Україні», 1914., кн. 4.

4. **Полное Собрание Законов Россійской Имперіи.** У 17. перших томах багато наказів (указів), що стосуються, головню, управління та суспільного стану Слобідської України.

5. **Россия.** Полное географическое описание под общим руководством П. П. Семенова, т. II. СПб. 1902.

Природа, підсоння і зокрема: розд. II. — Населення. Історія заселення краю, етнографічний склад, побут, культура; розд. III. — Опис поодиноких міст та слобід.

6. **Д. Багал'їй.** Матеріали для історії колонізації и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. в XVI—XVII. в. Харьков, 1890.

У передньому слові подано бібліографію та оцінку праць. Зокрема вказано — 1) на «Журнал Министерства Внутренних Дел» 1840. р., в якому було опубліковано 5 жалованих грамот по Острогозькому Слобідському полку; 2) на «Акты Оскольского края», опубліковані в «Трудах Курского Губ. Стат. Комит.».

Матеріали обіймають, головню, Харківщину. Лише невеличка кількість їх торкається земель, що пізніш увійшли до складу Воронізької губернії. З них: 1) в «Описаніи городов Белгородской черты 1668 г.» є опис Острогозька, як кріпости, кількості людей в ньому та їх становище. Таксамо опис Коротояка; 2) Острогозька провінція — список дворян в Острогозьку й у Комісаріятах, що сягали аж по Лівни (1767).

7. **Вейберг В.** — Матеріали по історії города Острогожска. 1886.

8. **Второв и Александров-Дольник** — Воронежскіе Акты, три томи. 1850 — 1853.

Один з важніших збірників актів, в яких багато

важливих даних для історії колонізації й побуту різних місцевостей Воронізької губернії.

9. **И. Катаев.** Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-Ученом Архиве С.-Петербурга. («Труды Харьковского Предварительнаго Комитета» т. II).
10. **Ф. Щербина.** Сводный статист. сборник по 12 уезд. Воронеж. губ., 1887.
11. **Шрамченко Л.** «Матеріали до питання адміністративного поділу України». Прага, 1941.

-
12. **Багал'їй.** Історія колонізації Слободської України в XVII—XVIII в., «Труды VI. Арх. Съезда».
 13. **Д. Багал'їй.** Очерки из русской истории, т. II (Монографія и статьи по истории Слободской Украины), Харьков, 1913.

Зокрема тут: — «Заселеніє Слободської України и общій ход ея культурнаго развитія», «К історії заселенія и хозяйственного быта Воронежскаго и Курскаго края».

14. **Д. Багал'їй.** Історія Слобідської України. Харків, 1918.
15. **Г. Веселовскій.** Город Острогожск. Историческо-статистическій і этнографическій очерк. Воронеж, 1867.
16. **Второв.** О заселеніи Воронежской губернии. «Воронежская Беседа».
17. **Головинскій.** Слободськіє козацьки полки. 1864.

18. **М. Грушевський.** Історія України-Руси, т. VIII., ч. II.

Спеціальний розділ: «Український колонізаційний похід на схід». На підставі багатого зібраного матеріалу автор розглядає цей похід, як складову частину загального історичного процесу, пережитого українським народом. Зокрема щодо Подоння спиняється на заселенні по Дону і Тихій Сосні. Дає матеріали про Валуйки. Спиняється на виникненні Богучару, Нового Оскола, Корочі тощо.

Цей розділ було опубліковано в часопису «Україна» за 1914. рік, кн. I. п. з. «Український рух на схід».

19. Дѣвицкій А., «Черкасы» Воронежской Епархіи. «Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости», 1904.
Історична розвідка про те, коли й серед яких обставин перебралися Українці у Воронізьку країну.
20. Животко Арк. Визвольний рух на Подоню, Літературно-Наук. Вістник, Львів, 1926 — 1927.
21. Животко Арк. Острогожчина — осередок Подоня. Прага, 1942.
22. Животко Арк. Казав пан кожух дам..., «Громадський Голос», 1932., ч. 16.
23. Животко Арк. Українська Вороніжчина — «Краківські Вісті», 1942., ч. 154.
24. Животко Арк. Великдень на Подоню (В українській Вороніжчині) — «Краківські Вісті», 1943., ч. 86.
25. А. Ж. «Наше свято». Острогожське, 1917.
26. А. Ж. Згадка (визвольний рух на Подоню-Острогожчині), «Трудова Громада», Камянець Под. 1919., ч. 128.
27. За об'єднання української території, «Діло», Львів. 1925., ч. 226.
28. Летопись города Корочи Соборной Рождество-Богородицкой церкви, «Курскія Епархіальныя Вѣдомости», 1899.
29. Манченко П., Острогозький полк — слобідська Вороніжчина, «Січ», Чикаго, 1931., ч. ч. 13 — 17.
30. Меженський К. Невиконаний заповіт, «Маяк», Київ, 1913., ч. 24.
31. Петров. К історії колонізації Слободской України, «Кіевская Старина», 1883.
32. Пуховський А. Наше рідне, Острогожське, 1917.
33. Пуховський А. До праці! Острогожське, 1917.
34. Пуховський А. З нашого життя, «Маяк», Київ, 1913., ч. 16.
35. Пуховський А. Дещо про Острогожчину, «Голос», Берлін, 1942., ч. 23.
36. Крип'якевич І. Археографічні праці М. Костомарова. Зап. Наук. Товариства ім. Шевченка, т. СХХVI—VII.
Відомости про перші праці М. Костомарова в архівах. З них в першу чергу праця в архіві Остро-

гозького повітового суду, де були документи Слобідського козацького полку. Праця М. Костомарова над цими документами.

37. **Сопляк К.** Вне родной культуры, «Украинская Жизнь» М. 1912., № 7 — 8.
 38. **Тевяшов В.**, Острогожск — крепость и полковой город. «Труды Воронежской Арх. Комиссии», Вип. III.
 39. **Токаревський М.**, Козацька церква в Острогожську», «Ілюстрована Україна», Львів, 1913., ч. 10.
 40. **Український** повітовий з'їзд Острогозького повіту на Вороніжчині, «Рідне Слово», Харків, 1917., ч. 12.
 41. **Юркевич В.**, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини, Київ, 1932.
-
42. **Возняк М.**, Пам'яті великого будівничого Новітньої України», (М. Костомаров), «Діло», Львів, 1925.
 43. **Грушевський М.**, Митрофан Дикарів, «Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. XXXIII.
 44. **Кониський О.**, До життєпису М. О. Дикарева, «Літ.-Наук. Вістник», Львів, 1900., кн. X., XI.
 45. **Міяковський В.** Творчий шлях Євгена Плужника, «Пробоем», Прага, 1942., кн. I.
 46. **Щербина Ф.**, К біографії Н. И. Костомарова, «Кієвская Старина», Київ, 1895., кн. IV.
-
47. **Аполоссов С.**, Малоросійські похорони в Подгоренском приходе Острогожскаго уезда, «Воронежская Беседа», Воронеж, 1861.
 48. **Дикарев М.**, Народний календарь Валуйського повіту, «Матеріяли до української етн.», 1905., VI.
 49. **Дикарев М.**, Песни записанныя в слоб. Щучьей Острогожскаго уезда, «Воронежский Етнограф. Сборник», 1891.
 50. **Дикарев М.**, Рассказ про хохладську свадьбу, «Воронеж. Етнограф. Сборник», Воронеж, 1891.
 51. **Дикарів М.**, Збірки сільської молодіжі на Україні, «Матеріяли до української етнології», вид. НТШ., Львів, т. XVIII.

Матеріяли з паперів М. Дикарева, що містять в собі: 1. Опис парубочих громад, 2. Вулиць, 3. Вечерниць і досвіток, 4. Складок — на Вороніжчині (повіти: Бирюченський, Богучарський та Валуйський).

52. **Doroschenko D.** »Die Ukraine im Lichte der West-europäischen Literatur«, Abhandlung des Ukrain. Wissenschaft. Inst. in Berlin, 1927. В. I.

Уступ присвячений вражінню проф. Кембрідж. Унів. М. Едуарда-Даніеля Кларке від побуту українського народу, з яким довелося йому зустрітися на початку XVIII ст. під час подорожування через Вороніжчину.

Свої помічення і вражіння Кларке подав в книзі »Part the First, Russia, Tartary and Turkey«, London, 1811.

53. **Зачиняев А.** Об эпических преданіях Орловской, Курской и Воронежской губ. СПб. 1907.

54. **Пассек В.** Малоросійскія святки, «Очерки Россіи», Москва, 1838, кн. I.

Є це описи: 1. Рождественскій сочельник, 2. Меланка, 3. Богатый вечер или щедровки, 4. Новый год. (Песни из губ. Харьковской, Воронежской и Полтавской).

55. **П-скій Б.,** Воронежскіе хохлы. «Кіевская Старина», К. 1885, кн. 4.

56. **Омельченко,** Малоросійскія песни, собранныя в окрестностях г. Павловска по Острогожскому и Павловскому у. у., Воронеж. Вип. I.

57. **Тарасевський П.,** Весіле в місті Богучарі в Вороніжчині, Весіле в Борисівці Валуйського повіту в Вороніжчині. «Матеріяли до Української Етнології», вид. НТШ. Львів, т. XIX — XX.

58. **Яковлев,** Пословицы, поговорки... в слоб. Сагунах Острогожского уезда», «Живая Старина, 1905. XIV, 1906. XV.

59. **Дикарев М.,** Очерк воронежскаго мещанскаго говора сравнительно с украинско-русским наречіем, «Воронежскій Етнографическій Сборник», 1891.

60. **Ганцов Всеv.** Діалектологічна класифікація українських говорів, — «Зап. Істор.-Філол. Відділу Всеукр. Акад. Наук.», Київ. 1924., кн. IV.

У примітках 3. на стор. 99 — 100. та 1. на стор. 123. — спиняється на особливостях говорів Острогозького й Богучарського повітів.

61. **«Малорусские говоры Воронежской губ.»** — «Труды Моск. Діал. Ком. Свод материалов собр. Ком-ей». Стор. 319 — 322.

62. **Филатов К.,** Очерки народных говоров Воронеж. губ. «Русский Филол. Вестник».

«Малорусским говорам Воронеж. губ.» приділено т. XXXIX. (стор. 207 — 227.) і т. XL., стор. 37 — 52.

63. **Возняк М.,** З листування Костомарова (Костом. до О. Кониського), «Україна», 1925. III.

64. **Неслуховский Ф.** «Из моих воспоминаний», «Истор. Вестник», 1890, кн. IV, ст. 140.

65. **Щербина Ф.** Крестьянское хозяйство в Острогожском уезде, Воронеж, 1887.

З М І С Т :

Історично-географічне становище.	3
Культурно-побутове становище краю перед 1917. р.	14
Культурний рух за Центральної Ради.	28
Побутове та культурне становище за совіт. влади...	34
Участь у культурному житті України.	40
А. Дівицький, Тевяшов.	41
С. Аполосов.	42
Б. Познанський, М. Второв, Яковлів.	42
О. Склабовський.	43
М. Костомаров.	44
М. Дикарів, Г. Вашкевич.	48
І. Череватенко.	56
К. Сопляк (К. Меженський).	57
І. Крамський.	61
Ольшанський.	62
В. Підгаецький.	62
М. Одуд (М. Удодов).	63
О. Коваленко.	63
В. Скрипник.	65
Ол. Ковалевський.	66
П. Манченко.	70
Я. Лепченко.	71
Є. Плужник, М. Артеміїв, Д. Мороз.	73
Resümé.	75
Матеріяли й література.	80

(1р.50к.)

2 руб 58 коп (1986г) РЛ

2036

У

Адреса видавництва:
JURIJ TYŠČENKO, NAKLADATELSTVÍ, PRAHA II., ŽITNÁ 13
Protektorat Böhmen und Mähren

А.ЖИВОТКО

БОРОНИЖ

ОСТРОГОЖСЬКЕ

ПОДОНЬ

